

Nesvobodní ve franckých formulářových textech

Jaromír Kincí

V souhrnu velmi četných a obsahově bohatých právních památek, jež se nám zachovaly z francké říše, mají formuláře (resp. formulářové sbírky) významné a svým způsobem i zvláštní postavení.¹

Pro právního historika jsou důležité zejména tím, že ve svých textech dochovaly svědectví o celé řadě institucí, jež z ostatních pramenů neznáme vůbec anebo jenom nedokonale. Formuláře tak tvoří jakýsi doplněk k franckým kodifikacím práva a ke královským kapitulářům, které na tyto kodifikace navazovaly.

Zvláštní charakter formulářových textů podmiňuje již sama jejich podstata. Byly to předlohy pro vyhotovení písemných aktů nejrůznější povahy²: od prostého dopisu, obsahu právně zcela irelevantního, až po listiny, jež sloužily jako důkazní prostředky anebo listiny, jež měly právní poměr přímo konstituovati.

Formuláře nejsou normativní akty, jejich texty nenařizují ani nezakazují. Nejsou pramenem práva, ale pouhým dokladem o jeho aplikaci; jsou prostředkem, který měl pomáhat právní praxi a ji usnadňovat.

Sepisování a používání listin bylo pro Germány novum, převzaté z římského práva.³ V denním právním životě nepochybně naráželo na těžkosti. Již sama latina, jíž se psalo, musila mnohým písařům působiti nesnáze. Nelze se proto divit, že formuláře se již asi velmi záhy staly potřebnou a žádanou pomůckou.

¹ Pro práci s formulářovými texty je k dispozici dodnes moderní a nepřekonané vydání Karla Zeumera: *Formulae Merovingici et Karolini aevi, Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio V.*, Hannover 1886 (dále v citacích jen Zeumer, *Formulae*). Formule Pithoeovy, jichž fragmenty znal Zeumer jen z Du Cangeova *Glossaria*, se citují podle edice René Poupardina: *Fragments du recueil perdu de formules franques dites „Formulae Pithoei“*, Bibliothèque de l'école des Chartes, LXIX, Paris, 1908, str. 643 až 662. Z bohaté literatury postačí pro základní informaci uvésti starší výklad Brunnerův (*Deutsche Rechtsgeschichte I*, Leipzig 1906, str. 575—588) a moderní syntézu problematiky u Rudolfa Buchnera (*Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, Die Rechtsquellen*, Weimar 1953).

² R. Buchner, *o. c.*, str. 49—50; J. Kudrna, *Studie k barbarským zákoníkům*, Praha 1959, str. 41 a násl.

³ H. Brunner, *Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde*, Berlin 1880, str. 3—5; von Halban, *Das römische Recht in den germanischen Volksstaaten*, III, Breslau 1907, str. 62—63.

Nejstarší dochovaná sbírka formulí, proslulé *Formulae Andecavenses*, pochází sice až z konce 6. století, některé její části však nasvědčují tomu, že byly převzaty z textů, pořízených již dříve.⁴ Do doby jen o něco málo mladší než formule z Angers (asi do poloviny 7. století) se hlásí sbírka Markulfova.⁵ Dvě knihy Markulfových formulářů jsou již po obsahové stránce tak bohaté a i po formální stránce tak dobře zpracované, že mohou být produktem jen dlouholetých zkušeností autora a dlouhodobého vývoje praxe formulářů vůbec. Ale až do konce 7. století víme o této praxi stále jen málo. Teprve počínaje 8. stoletím nastává obrat.

Doba 8. a první poloviny 9. století byla zřejmě dobou vrcholného rozvoje formulářových praktik. Lze tak usuzovati z faktu, že právě z tohoto časového úseku se nám dochovalo pramenného materiálu nejvíce, že právě z této doby pochází valná většina formulářů, jež dnes známe.⁶ A nejenom svým počtem, i svým obsahem představují tyto texty dokumenty mimořádné ceny.

Od poloviny 9. století nastává úpadek. Počet formulářových sbírek rapidně klesá a také jejich obsah není ani zdaleka tak zajímavý jako u formulářů starších.⁷

Mezi instituce, které formulářové sbírky traktují do značné míry samostatně a na oficiálních právních textech nezávisle, patří vedle jiných i instituce otroctví. Lze dokonce říci, že bez práce s formulářovými texty by obraz vývoje otroctví za Merovejců a prvních Karlovců byl nezbytně neúplný a statický, a to i za předpokladu, že bychom vedle oficiálních právních pramenů zfruktifikovali i všechn listinný materiál, který je pro tuto dobu po ruce. Je nesporně pravda, že listinný materiál se otroky a vůbec lidmi závislými jen hemží; jsou to však

⁴ Zeumer, *Formulae*, str. 2—3; Buchner, *o. c.*, str. 50—51; W. Felgentraeger, *Zu den Formulae Andecavenses, Festschrift Paul Koschaker, III*, Weimar 1939, str. 365 a násl.

⁵ Zeumer, *Formulae*, str. 32—36; datování Markulfovy sbírky je předmětem již dlouhá léta trvajících sporů; f. Buchner, *o. c.*, str. 51—52; Kudrna, *o. c.*, str. 42—43.

⁶ Jsou to tyto sbírky: *Formulae Bituricensis* (většina textů je z první poloviny 8. století), *Formulae Pithoei* (z druhé poloviny 8. století), *Formulae Arvernenses* (sepsané patrně před r. 761), *Formulae Turonenses* (z poloviny 8. století, s doplňky mladšího data), *Formulae Flaviniacenses* (z druhé poloviny 8. století), *Formulae Senonenses* (prvá část, tzv. *Cartae Senonicae*, pochází z let 768—775, druhá, tzv. *Formulae Senonenses recentiores*, vznikla v letech 814—840), *Formulae Salicae Bignoniana* (sepsané před r. 774), *Formulae Salicae Merkeliana* (z druhé poloviny 8. století s doplňky mladšího data), *Formulae Salicae Lindenbrogiana* (z konce 8. století) a *Collectio Sancti Dionysii* (z přelomu 8. a 9. století). Z 8. století pocházejí i podstatné části dvou alamanských sbírek formulí, *Formulae Morbacenses* a *Formulae Augienses*. Do první poloviny 9. století se hlásí formuláře bavorské (*Formulae Salzburgenses, Formularum Codicis S. Emmerami fragmenta*) a tzv. *Formulae Imperiales*, velká sbírka formulí, pořízená za vlády Ludvíka Pobožného. Cf. Buchner, *o. c.*, str. 52—55.

⁷ Z druhé poloviny 9. století pocházejí zejména formule svatohavelské (*Formulae Sangallenses*), nevelká sbírka z Passova (*Collectio Pataviensis*), formule z Laonu (*Formulae codicis Laudunensis*) a některé další, jednotlivě i v malých sbírkách dochované formuláře; Zeumer, *Formulae*, str. 521 a násl.; Buchner, *o. c.*, str. 54—55.

pravidla zcela stereotypní situace, jež se znovu a znovu, za nejrůznějších ovšem konkrétních okolností, opakují. Nesvobodný je objektem vlastnického práva a jako každou jinou věcí jím vlastník disponuje, v listinách zpravidla postupuje (daruje) druhé osobě anebo církevní instituci.

Formuláře jsou v tomto ohledu obsahově bohatší. I v nich je otrok především objektem vlastnického práva, i v nich se proto objevuje velmi často. Ale vzhledem k rozmanitým druhům právních jednání, jež formuláře typizují, dostává se otrok do nejrůznějších situací, ve kterých se jeho právní a společenské postavení často objevuje v novém světle.

Je proto pochopitelné, proč na texty formulářů soustřeďovali svou pozornost všichni historikové, kteří analyzovali společenské poměry ve francké říši, zvláště potom ti, kteří studovali postavení závislých kategorií obyvatelstva, otroků především. Charles Verlinden, jeden z nejnovějších, neváhal např. ve své objemné knize o dějinách středověkého otroctví⁸ vybudovat celou koncepci přeměny franckého otroctví v nevolnictví téměř výlučně na analýze formulářových textů.⁹ Ale i jiní, starší i mladší, s formuláři vydatně pracovali. Postačí prolistovat obecně historické i speciální právněhistorické práce Waitzovy, Brunnerovy, Schröderovy, Fustela de Coulanges či práce autorů mladších, od Cara přes Dopsche až po nejnovější, abychom se přesvědčili, jak velkou váhu všichni tito učenci formulářům přikládali a jak jejich textů využívali.

Mimořádný význam formulářových textů pro vývoj instituce otroctví ve franckém státě vyplývá zejména z toho, že dokumentují, byť jen z určitých hledisek, počáteční etapy procesu vzniku nevolnictví v hospodářsky a politicky nejvýznamnějších oblastech západní Evropy.

Pokud jde o nesvobodné, setkáváme se v prvních stoletích existence francké říše s velmi pestrým obrazem. Z jedné strany trvá i nadále římské otrokářství, zhruba v té podobě, jak se v západních provinciích vykrytalizovalo v době dominátu a jak je zkodifikovalo *Breviarium Alaricianum*. Z druhé strany je to patriarchální, ještě nevyvinuté otroctví Germánů. Právě tak jako syntéza hospodářských poměrů germánských a římských dala ve francké říši vzniknouti nové svébytné hospodářské struktury, podmínila i syntéza institucí společenských vznik nových, zcela osobitých společenských vztahů. Vedle jiného i vznik svérázného franckého otroctví. V oblasti některých společenských vztahů došlo syntézou k proměně rychlé anebo alespoň relativně rychlé. Jinde byly v 5. a 6. století položeny jen základy a trvalo potom někdy celá staletí, než z těchto základů vyrostly nové instituce. To platí i pro otroctví. Tady se např. ještě v prvních staletích vývoje franckého státu setkáváme s takovými formami, že Charles Verlinden dospěl na základě analýzy pramenného materiálu k přesvědčení, že až do konce doby merovejské, tedy až do poloviny 8. století, se na posta-

⁸ *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, T. I., Brugge 1955.
O. c. str. 718—728; str. 729—747.

vení otroků ve franckém státě pranic nezměnilo a že merovejské otroctví je jen prostým pokračováním antického otroctví římského. Verlinden považuje merovejskou monarchii ještě stále za otrokářský stát.¹⁰ V literatuře je tento názor sice ojedinělý, většina autorů si je vědoma různých zvláštností a modifikací, které francké otroctví charakterizují, pro povahu pramenných údajů je však Verlindenův závěr příznačný: počátky vývoje nevolnických vztahů jsou z valné části tak zahaleny do přežívajících otrokářských forem, že (alespoň pro první staletí vývoje francké monarchie) jsou sotva patrné.

Chceme-li se ovšem za takové situace dobrati pozitivních výsledků a přiblížit historické pravdě, nezbyvá nic jiného, než podrobně prozkoumati jednotlivé skupiny pramenného materiálu, tedy odděleně analyzovati Leges, kapituláře, narativní prameny, listinný materiál atd., výsledky dílčích výzkumů potom konfrontovati a kombinovati a teprve nakonec se pokusiti o obecnější závěr. Nelze zapomínati, že každá typová skupina pramenů má své zvláštnosti: své zvláštní poslání, svou dikci, svůj vlastní způsob přístupu k řešení problémů. To vše je nutno respektovati, nemáme-li propadnouti subjektivismu v práci s pramenným materiálem a v hodnocení jeho údajů. Z druhé strany nelze ovšem přehlížeti, že jednotlivé typové skupiny pramenů neexistovaly samy pro sebe, odděleně od druhých. Tak např. těsnou vzájemnou spojitost Leges (germánských i římských), kapitulářů, synodálních kánonů, formulářů a listin není ani třeba zvlášť zdůrazňovat. Jsou to dokumenty, jež dílem tvoří, dílem aplikují světské a kanonické právo franckého státu, jedny vyrůstají z druhých a vzájemně se ovlivňují.

Všechny tyto souvislosti musíme mít na mysli i tenkrát, chceme-li k analýze určitého společenského jevu (v našem případě právního postavení franckých otroků) použítí jen pramenného materiálu jednoho typu (v našem případě formulářových textů).

Je nezbytně třeba vyjasnit i předběžně trojí okruh problémů a určit: 1. v jakém poměru jsou texty formulí k oficiálním normám Zákonů, kapitulářů a kanonického práva; 2. v jakém poměru jsou formuláře k listinám (tedy předlohy ke konkrétní realizaci) a konečně 3. jakou hodnotu mají konkrétní údaje formulářů, do jaké míry odrážejí historickou skutečnost, tady konkrétně právní praxi denního života.

Pokud jde o problém prvý, lze obecně říci, že texty formulí jsou s texty Leges, kapitulářů i kánonů v souladu. Formule často jenom reprodukují oficiální texty, nejednou se na ně i výslovně odvolávají: a to jak na prameny francké, tak i na právo římské, zejména na Alarichovu kodifikaci.¹¹ Pokud dochází ke kolizím, pokud formule upravují některý právní poměr jinak než Leges či ka-

¹⁰ *O. c.* str. 663 a násl.; str. 700: „La société mérovingienne est une société esclavagiste, comme l'était la société romaine.”

¹¹ W. Felgentraeger, *o. c.*, str. 373; 375; cf. *Formulae Arvernenses*, 5; *Formulae Marculfi*, II, 17; *Formulae Turonenses*, 11; 16; 17; 19; 20; 21; 22; 24 a jiné.

pituláře, je třeba se přikloniti spíše k textům formulářů: jednak proto, že oficiální normy se vyznačují jistým formalismem, konzervativismem a někdy přímo strnulostí (postačí poukázati např. na fakt, že Lex Salica byla v době karlovské emendována v podobě, která již z valné části byla úplně obsolétní), jednak z toho důvodu, že texty formulářů vyrůstaly z praxe a praxi sloužily. Jejich pisatelé při stylizaci textu nebyli vedeni žádnými reformními anebo novátorskými snahami, ale prostou potřebou vyhověti požadavkům denního právního života. Kolize mezi formuláři a oficiálními normami nejsou ostatně časté a objeví-li se, tedy jen v otázkách druhořadých, méně významných.

Složitější je problém poměru formulářů k listinám.¹² Ukazuje se totiž, že jenom velmi málo dochovaných listin bylo stylizováno podle formulové předlohy. Ty nečetné případy, jež použití formuláře prozrazují, patří povýtce mezi listiny královské, listiny soukromé se zdají být ovlivněny formulářovými texty jen minimálně.¹³ Komplikované otázky, které tímto konstatováním vznikají, patří téměř výlučně do sféry diplomatického bádání, ani právní historik se však v této souvislosti nemůže vyhnouti problému zásadnímu: vznikne-li dojem, že při koncipování listin formuláře obyčejně používány nebyly, vyvstane nezbytně otázka, proč byly formule vůbec sepisovány, proč byly pořádány do sbírek a jaká je vlastně historická hodnota textů a jejich konkrétních údajů. Marculf v prologu ke svým dvěma knihám uvádí, že nejsou určeny pro ty, kdo jsou zkušení v diktátu (*ad dictandum peritos*), ale hlavně pro potřeby pedagogické, „*ad exercenda initia puerorum*“.¹⁴ U žádné jiné sbírky takové bližší určení jejího poslání nenajdeme, zdá se však, že i tady platilo stejné anebo alespoň podobné. Text formule neměl a nemohl být závaznou formou, podle které by se mělo postupovati, ale jenom jakýmsi návodem k jednání.¹⁵ Potom nerozhodovalo, zda píše začátečníka anebo píše či diktanta zkušenějšího, který si pomocí formulového textu jen usnadňoval práci. V žádném případě nelze zapomínati na to, že při stylizaci určité listiny působila vždycky celá řada konkrétních okolností, se kterými formule při svém poměrně primitivním zevšeobecnění nemohla počítati. Formule se zpravidla omezovaly jen na stylizaci typického textu, jenž v praxi musel být modifikován. K tomu přistupovala potom individualita píše, jeho rozhled, jeho vzdělání a celá řada konkrétních okolností dalších, jež pro definitivní podobu písemného aktu nemohly zůstat bez významu. Jak všechny tyto faktory dokázaly práci stylisty ovlivnit, vidíme např. z toho, že někdy i v listinách, které pocházejí z jedné kanceláře a z rukou jen několika málo písařů, nenajdeme ani dvě listiny, které by se doslovně shodovaly.¹⁶

¹² J. Kudrna, *o. c.*, str. 41 a násl.

¹³ *Tamtéž*, str. 42.

¹⁴ Zeumer, *Formulae*, str. 36—37.

¹⁵ Proto bývají někdy do formulářových sbírek prostě prepisovány hotové listiny se všemi konkrétními údaji (hojně příkladů podávají *Formulae Imperiales*): i takový text mohl posloužiti jako návod k vyhotovení písemnosti. Nelze předpokádati, že se

Tím spíše lze potom předpokládati různorodost textů u dokumentů, jež pocházejí z různých míst a z různých dob.

Aniž bychom chtěli nějak popírat složitost problémů funkce formulářů a složitost problémů jejich poměru k dochovanému listinnému materiálu v době merovejské a karlovské, je pro naše účely třeba odpovědět hlavně na jednu otázku: zda jsou pravdivé a objektivní konkrétní údaje, jež v textech formulí nacházíme. Mám za to, že je možné odpovědět kladně, a to z několika důvodů.

Především jsou formule valnou většinou svého obsahu v naprosté kongruenci s materiálem jiné provenience. Konstatovali jsme to již výše pokud jde o *Leges* a kapituláře. Stejně však platí i pokud jde o institucionální stránku formulářů a listin. Rozdíly, o kterých byla výše řeč, jsou povýtce rozdíly formální. Co do obsahu je i mezi formulářovými texty a listinami shoda, alespoň ve valné většině těch případů, jež lze konfrontovat. To potom dodává váhy i oněm údajům formulářů, jež jsou známy jen z nich a jež s jiným materiálem srovnávat nelze.

Za druhé: ať již funkce formuláře byla jakákoliv, je nesporné, že mířila k praxi. Tomu nasvědčují jak texty samy, tak i glosy, jež se tu a tam v rukopisech objevují.¹⁶ Formule musily proto praxi respektovat. I kdybychom připustili nejkrajnější případ, že formule nebyly než pouhopouhou pedagogickou příručkou, nemohli bychom na tomto závěru ničeho měnit. Snad právě naopak. Pročítáme-li staré učebnice (např. proslulé učebnice římského práva od Gaia nebo Justiniana), vidíme, že tehdejší pedagogové postupovali podobně jako moderní: vybírali nejtypičtější, nejběžnější situace denního života a na nich své žáky cvičili. Pisatelé formulí sotva postupovali jinak. I oni vycházeli z běžné praxe (nasvědčuje tomu ostatně i jistá stereotypnost obsahu formulí), pokud potom snad — a to nelze vyloučit — se sami pokoušeli nějak reformně zapůsobiti, nemohli si počínat docela volně a vymýšlet postupy a řešení, jež by nebyly za daných společenských poměrů myslitelné. Tím by již předem své snahy, ať již pedagogické nebo praktické, odsuzovali k nezdaru.

Za třetí: že formuláře měly své praktické poslání a svůj společenský *raison d'être*, potvrzuje již sám počet jejich dochovaných exemplářů. Těžko bychom vysvětlovali, proč v dobách, kdy písemný projev nebyval zrovna častý, by bylo tolik energie vynakládáno na sepisování a opisování textů, jež neměly mít nějaké závažné poslání anebo jež byly od praxe denního života úplně odtržené.

Texty formulářů merovejského i karlovského období je proto třeba považo-

formulářů mělo v praxi používati jen tak, že by se písař anebo diktant striktně přidr-
žoval textu předlohy a doplňoval pouze vynechané konkrétní údaje.

¹⁶ Pro klášter svatohavelský to dokázal A. Bruckner, *Zum Konzeptwesen Karolinger Privaturkunden*, *Zeitschrift für schweizerische Geschichte*, 1931, str. 297—300; cf. J. Kudrna, o. c., str. 43.

¹⁷ Cf. *Formulae Marculfi*, II, 29; 34; 36; 38; 40; 44; *Formulae Turonenses*, 17; 18; 25; 26; 29; *Formulae Salicæ Lindenbrogianæ*, 9; *Formulae Augienses*, Coll. B, 38; 39; 41; *Formulae Sangalenses miscellaneæ*, 2; 3 (!); 4 (!); 5; 6; 9; 10; 15; *Collectio Sangallensis*, 6; 7; 11; a jiné.

vati za hodnověrný a velmi důležitý pramen poznání vývoje francké společnosti, franckého práva především. Zaujímají střední místo mezi oficiálními prameny práva a královskými či soukromými listinami. Do jisté míry kompenzují nedostatky těch i oněch: z jedné strany mají blíže k praxi než oficiální normativní akty, z druhé strany jsou obecnější než mnohdy příliš konkrétní a tedy příliš speciální texty jednotlivých listin. Vynikající švýcarský badatel Georg Caro o tomto poměru napsal:

„Urkunden legen immer nur für den Einzelfall Zeugnis ab, die Formeln dagegen bieten das Allgemeingültige. Bestimmt, den Rahmen zu bilden, in den sich die Besonderheiten des Einzelfalls einfügen lassen, müssen Sie auf Verhältnisse Bezug nehmen, die als die regelmässigen gelten konnten in den Gebieten, aus denen sie stammen, und zu den Zeiten ihrer Entstehung.“¹⁷

Georg Caro, jak vidíme, vyzdvihuje z jedné strany zobecňující tendence formulářových textů, z druhé strany však správně podotýká, že nelze přehlížeti ani konkrétní historické podmínky, ze kterých formuláře vyrůstaly: texty pocházejí z různých dob, hlavně však z různých oblastí franckého státu.

Pokud jde o časové rozdíly, je možno konstatovati, že nejsou tak významné. Valná většina formulářových materiálů se hlásí do druhé poloviny 8. století, tedy do počátků doby karlovske.¹⁸ Výrazně předsunuty jsou jenom dvě sbírky, *Formulae Andecavenses* (konec 6. století) a *Formulae Marculfi* (polovina 7. století), výrazně mladšího data jsou *Formulae Imperiales* (z let 828—841, patrně před rokem 832),¹⁹ doplňky sbírek alamanských a sbírky bavorské (většinou první polovina 9. století²⁰).

Větší důležitost má místo vzniku. Některé sbírky pocházejí z oblastí románských (např. *Formulae Andecavenses*, *Formulae Turonenses*, *Formulae Arvernenses*, *Formulae Flaviniacenses*), jiné z oblastí germánských, franckých (*Formulae Salicae Bignonianae*, *Formulae Marculfi*, *Formulae Salicae Merkelianae* aj.), alamanských (*Formulae Morbacenses*, *Formulae Augienses*) a bavorských (*Formulae Salzburgenses*, *Fragmenta Emmerami*, *Collectio Pataviensis*). Přitom jsou některé sbírky dílem písařů světských, notářů, soudních zapisovatelů, jiné — a těch je většina — byly sepsány osobami duchovními a jejich posláním bylo patrně sloužiti především potřebám kanceláří církevních institucí, zejména klášterů.²¹

Při vši této rozdílnosti původu, časové i místní, nelze ovšem nevidět, že formulářové texty vykazují jistou jednotu a to nejen formální, ale i obsahovou,

¹⁷ G. Caro, *Die Landgüter in den fränkischen Formelsammlungen*, *Historische Vierteljahrschrift*, N. F., 6/1903, str. 309 a násl.

¹⁸ Srovnej poznámku 6.

¹⁹ Zeumer, *Formulae*, str. 285—287; Buchner, *o. c.*, str. 54.

²⁰ Srovnej poznámku 7.

²¹ Brunner, *DRG I*, str. 576 a násl.; Felgentraeger, *o. c.*, str. 369—371.

institucionální. Jednota formální je podmíněna skutečností, že francké formulářové sbírky vyrůstají z římské kancelářské a listinné praxe, jejíž standardní textový fond podle potřeby obměňují, kombinují, doplňují apod.²² A není proto valných rozdílů mezi formulářovými texty z konce 6. století a texty z konce století 9.: např. terminologie pro označení lidí nesvobodných je ve sbírkách bavorských úplně stejná, jako terminologie ve formulích z Angers anebo formulích Marculfových.

Pozoruhodná shoda je však i v obsahu formulí, a to jak ve výběru typu právního jednání, tak i v jeho institucionální konstrukci. Bylo by to možné dokazovat na různých konkrétních případech, postačí však poukázat opět na instituci otroctví. Prakticky ve všech sbírkách najdeme stejné formy *manumisse*, stejné jsou právní skutečnosti zakládající otroctví, stejná je úprava otrockých manželství, ve všech sbírkách figurují otroci jako objekt vlastnického práva, všude se přiznává pánům trestní a disciplinární pravomoc nad nesvobodnými, shodně je upraven problém odpovědnosti pána za jednání otroka atd. Všechny tyto údaje nasvědčují tomu, že vzdor vší diferenciaci a partikularismu vykazuje vývoj instituce otroctví ve francké říši jisté společné základy a shodné vývojové tendence. Lze to ostatně dokazovat nejen obsahovou analýzou, ale i formálně. Skutečnost, že některé formulářové texty byly používány nejen ve své oblasti mateřské, ale i v jiných částech země, jakož i skutečnost, že jednotlivé texty byly buď v celku anebo alespoň v kusech opisovány ze sbírek cizích,²³ nasvědčuje nesporně tomu, že celou řadu formulí bylo možno bez větších úprav přejímat i jinde a že vzdor partikularismu se prosazovaly některé principy v celé říši obecně platné. Jsou ovšem v textech jednotlivých formulí i data singulární, jinde nedoložená. V takové situaci je třeba postupovati opatrněji, protože nelze nikdy vyloučiti, že nejde jen o místní partikularismus, o instituci známou jen v určité oblasti a v určité době, někdy možná i o reformní pokus pisatele toho kterého konkrétního textu.

Používáme-li v našem dalším výkladu formulářových textů jako materiálu pro analýzu právního postavení nesvobodných lidí, vycházíme především z té jejich části, která formuluje ony obecně platné principy, jak se od 6. do 9. století vyvíjely. Teprve v druhé řadě si všímáme partikularismů; je-li to možné, tedy s poukazem na význam, jenž takové singulární ustanovení v systémech národních práv ve francké říši mohlo mít.

•

²² Brunner, *Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde*, str. 3 a násl.; Felgentraeger, *o. c.*, str. 367.

²³ Nejčastěji se opisovalo z Merkulfových textů. I *Formulae Turonenses* byly nejednou excerpovány. Výpisky z těchto dvou sbírek tvoří např. převážnou část obsahu sbírky z Flavigny (*Collectio Flaviniacensis*). I Fragmenta Emmerami jsou silně poplatná formulářům starším, zejména formulím Lindenbruchovým (*Formulae Salicae Linden-*

S otroky, osobami nesvobodnými se ve franckých formulářích setkáváme téměř na každém kroku. Je to dáno již samým typem právních jednání, jichž písemnou formu texty v obecné podobě fixují: z převážné části jde o jednání, kterým se převádí majetek, ať už mezi živými anebo na případ smrti. A protože je otrok objektem vlastnického práva, protože je součástí majetku, dotýkají se tyto transakce velmi často i jeho, buď přímo (jako když je prodáván, darován anebo propouštěn na svobodu) anebo nepřímo (tenkrát, když se dispozice týká určitého majetkového komplexu, ke kterému otrok patří).

Pokud jde o nesvobodné, nevznikají v terminologii formulářových textů žádné závažnější problémy. Od nejstarších dochovaných sbírek až po formule z konce 9. století se k označení otroka užívá zpravidla dvou termínů: *servus* a *mancipium*.

Mancipium platí jednotně pro obě pohlaví (proto ve formulích často fráze *mancipia utriusque sexus*), *servus* jen pro otroky. *Feminimum serva* se v textech neobjevuje, otrokyně = *ancilla*. Termínů *servus* a *mancipium* se používá jako synonym a zaměňují se zcela volně. Jen v kontrapozici svobodný — nesvobodný stojí proti termínu *ingenuus* (*liber*) vždycky termín *servus*, ne *mancipium*, *mancipium* se naproti tomu obvykle objevuje v tzv. pertinenční formuli: tam, kde je nesvobodný uváděn jako součást nějakého majetkového souboru, jehož se týká dispozice hlavní.

Vedle těchto dvou termínů nejběžnějších najdeme i výrazy: *verna* (*vernaculum*, *vernula*, *vernacula*, *vernuli*), *famulus*, *serviens*, *subjectus*, *puer* (*puerulus*), *vassus*, *gasindus*, *mansuarius* aj. *Familia* je souhrnný název pro otroky jednoho vlastníka.

Zpravidla nevznikají u těchto výrazů pochybnosti o tom, že jde o osoby nesvobodné. Ty případy, kdy duchovenstvo, aby podtrhlo své „služebné a ponížené“ postavení, užívá pro sebe titul *humilitatis* (*servus servorum Dei*, *ancilla Christi*), lze obyčejně na prvý pohled rozeznati. Jen termín *servitium* (*servitus*, *servitudo*) vyvolává někdy potíže. Obvykle znamená otrockou závislost, otrocké povinnosti, může však vyjadřovati i povinnost vůbec, např. povinnost svobodného vůči státu, povinnost vůči příbuznému atd.²⁴ Stejně platí i o slovesu *servire* a tvarech *serviens* — *servientes*.

Většina uvedených výrazů nevyjadřuje nějaké otrocké specifikum. Jen *famulus* (a patrně i *vassus* a *puer*)²⁵ je obvykle otrokem — osobním služebníkem, *mansuarius* (*mansionarius*) otrokem na pozemku usazeným.

brogiana). Od poloviny 8. století je opisování jednotlivých textů z cizích sbírek zjevem docela běžným.

²⁴ Cf. *Formulae Andecavenses*, 37; *Formulae Marculfi*, II, 17; *Formulae Salicae Lindenbrogiana*, 14; *Formulae Imperiales*, 37 a jiné.

²⁵ P. Roth, *Geschichte des Beneficialwesens*, Erlangen 1850, str. 153 a násl.; Brunner, *DRG I*, str. 371—372; Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions politiques, L'alleu et le demaine rural*, Paris 1914, str. 273—274; termíny *famulus* a *puer* se ve formulích objevují jen zcela výjimečně, *vassus* častěji.

Jak vidíme, je terminologie franckých formulářových textů v podstatě totožná s terminologií římských právních pramenů. Užívání nových výrazů — např. *vassus* anebo *gasindus* — je omezeno jen na nevelký počet míst, jež se úplně ztrácejí v záplavě starých otrokářských pojmů.

Naskýtá se otázka, zda formální shoda neznamená i shodu obsahovou, zda francký otrok nemá stejné postavení jaké měl otrok římský, ať již klasické či poklasické epochy. A potom dále, zda skutečnost, že terminologie formulářových textů zůstala od 6. až po 9. století bez velkých změn, nenasvědčuje tomu, že ani v právním a společenském postavení franckého otroka nedošlo v oné době k žádným závažnějším změnám.

Na tyto otázky nelze předběžně dáti odpověď. Je nutno nejdříve analyzovati všechny důležitější údaje formulářových textů, a to v jejich časové posloupnosti a podle místa jejich vzniku, aby bylo možno poměr franckého otroctví k římskému charakterizovati a sledovati, jak se eventuálně obsah pojmu otrok prodlením času měnil.

Jak jsme již několikráte uvedli, jsou francké formuláře velmi bohatým zdrojem poznatků o postavení nesvobodných lidí. Svým způsobem jsou však i tyto poznatky jednostranné. Převážná většina textů se zmiňuje o otrocích jako o objektech vlastnického práva a uvádí je jako předmět nejrozmanitějších jednání a transakcí. Pro charakteristiku právního postavení nesvobodných mají tyto údaje často význam jen relativní. Takové transakce jsou známy jak z otrokářského práva římského, tak z feudálních právních systémů, ať již raného období či období feudalismu vrcholného anebo absolutních monarchií. Zná je ostatně i raný kapitalismus. Právo volně disponovati nesvobodnou pracovní silou je charakteristickým rysem oprávnění všech vlastníků, kteří zakládají své právní panství nad člověkem na faktu mimoekonomického přinucení.

Texty franckých formulářových sbírek neobsahují však jen takové obecné údaje. I když ne zdaleka v takové míře, najdeme v nich přece jen celou řadu dat, která postavení nesvobodných lidí v konkrétní historické situaci 6. až 9. století specifikují. Některá z nich se zdají obrážeti přímo zvláštnosti franckého vývoje. Ta potom pochopitelně mají význam zvlášť veliký.

Pro potřeby našeho výkladu rozdělíme tyto konkrétní, specifické údaje do dvou skupin. Do první zařadíme ty z nich, které se týkají problému vzniku otroctví. Ve druhé skupině shrneme data, která osvětlují vzájemný poměr pána a otroka a právní postavení otroka vůbec.

Důvody vzniku otroctví, jak je z formulářových sbírek poznáváme, byly zčásti stejné jako v právních systémech otrokářských států (otroctví ex captivitate, bezprávné, násilné zotročení svobodného člověka, otroctví z trestu), zčásti byly modifikovány (servitus natu), zčásti byly konečně zcela nové (zotročení pro dluhy).

Vzhledem k tomu, že formuláře obsahují převážně jen typizované texty soukromoprávních jednání (zejména smluv), nacházíme v nich jen poměrně málo zmínek o otroctví, jež vznikalo přímým fyzickým násilím, ať již legálním (otroctví ex captivitate, otroctví z trestu) anebo nedovoleným (iniqua servitus, založená bezprávným zotročením svobodného člověka).

Otroctví ex captivitate. Z právních i narativních pramenů franckých je známo, že válečné zajetí (a to jak ve válkách proti zahraničnímu nepříteli, tak i ve válkách vnitrostátních) zůstávalo v 6.—9. století stále ještě jedním z hlavních zdrojů otroctví.²⁶ Lze však snadno pochopiti skutečnost, proč formulářové texty o něm mluví jen zcela výjimečně. Rozdělování válečné kořisti bývalo zpravidla otázkou vojenské a politické taktiky a jak se zdá, nevázalo se na žádné pevné formy, zvláště ne písemné. A tak odhlédneme-li od neobratně typizovaného textu dopisu Karla Velikého královně Fastradě (Collectio Sancti Dyonisii, 25)²⁷ a od vůbec netypizovaného, do formulářové podoby neredigovaného textu diplomu císaře Ludvíka, kterým byl osvobozen královským úředníkem bezprávně zotročený válečný rukojmí (Formulae Imperiales, 53), najdeme ve formulářových sbírkách vlastně jen jediný dokument, který se otroctví ex captivitate dotýká přímo. Je to (rovněž netypizovaný, zcela konkrétní) text králi adresované žádosti, aby propustil na svobodu ty, kdož byli zajati ve válce proti Alanům a Frankům (Formulae Bituricensis, 11). Podle historických souvislostí jde o Akvitánce, kteří padli do zajetí v akvitánské válce r. 769.²⁸ Jak z adresy dopisu patrně, rozhodoval o osudu válečných zajatců v poslední instanci král: on měl Akvitánce osvoboditi, na jeho rozkaze byl závislý osud 150 porobených Avarů (Collectio Sancti Dyonisii, 25),²⁹ on také definitivně zbavil závazku zotročeného rukojmího (Formulae Imperiales, 53).

Za zmínku stojí, že právo disponovati válečnými zajatci příslušelo panovníkovi i poté, co o jejich osudu bylo již jednou rozhodnuto. Citovaná formule ze

²⁶ Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 278—279; Ch. Verlinden, *o. c.*, str. 663 a násl.; F. Graus, *Die Gewalt bei den Anfängen des Feudalismus und die „Gefangenenerlösenden“ der merowingischen Hagiographie*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1961, I, str. 75 a násl.

²⁷ Zeumer, *Formulae*, str. 510—511.

²⁸ Tamtéž, str. 173, pozn. 1.

²⁹ „et centum quinquaginta de ipsis Avaris vivos comprehenderunt, quos reservaverunt, ut nostra fiat iussio, qualiter exinde agere debeant.“

sbírky z Bourges se alespoň týká lidí, kteří otročili ex captivitate nejméně deset let.³⁰

Otroctví z trestu. Tuto legalizovanou formu násilného zotročení dokládají formulářové sbírky pouze jediným textem. Jistě ne proto, že by snad šlo o případ mimořádný: francké Leges sice zotročení jako primární trest neznají,³¹ v praxi královského soudu však býval běžný.³² Vzhledem k zásadě ústního jednání se ovšem do písemných aktů dostával jen mimořádně a ve formulářových sbírkách nebýval proto ani proponován.

Podle jediného dochovaného formuláře (Formulae Imperiales, 8) byl otroctvím stíhán účastník spiknutí proti králi; trest zotročení a konfiskace majetku se patrně ukládal alternativně s trestem vyhnanství.

Zotročení nedovoleným násilím. Máme-li ve formulářových textech jen velmi málo zpráv o otroctví z válečného zajetí, nejsme na tom o mnoho lépe ani u dalšího, otroctví ex captivitate blíže příbuzného důvodu, u zotročení svobodného spoluobčana anebo vůbec svobodného člověka nedovoleným fyzickým násilím. Že ve vývoji raněfeudální společnosti francké hrál právě tento způsob získávání nesvobodných pracovních sil významnou úlohu, je možné dokázat na základě velmi četných pramenných dokladů. Postačí připomenouti např. neustále se opakující zákazy zotročování svobodných v zákonech, kapitulářích i církevních kánonech.³³

Do textu formulí se ovšem nedovolené násilí mohlo dostat jen výjimečně. Tam, kde bychom je nejspíše očekávali, v noticiích o soudním řízení při sporech o ingenuitu, bývá pravý stav věcí zpravidla zahalen formalitami důkazního řízení. Noticie se omezují na konstatování, zda a jak se žalovanému podařilo ingenuitu prokázat.

A tak neslyšíme ve formulářových textech 6.—8. století o nedovoleném zotročování vůbec nic. Konkrétní údaje máme až z 9. století, jsou to ovšem údaje zvláštní a svou formou mimořádné. Všechny pocházejí ze sbírky Formulae Imperiales a obsahují je formuláře, opsané z císařských diplomů Ludvíka Pobožného. Vzhledem k tomu, že jde vesměs o diplomy, jež Ludvík vystavil v souvislosti s prověrkou činnosti správního a soudního aparátu říše,³⁴ vztahují se formuláře výlučně na případy, kdy své moci a politické převahy zneužili

³⁰ Formule byla opsána z žádosti, kterou jakýsi akvitánský šlechtic podal králi Ludvíkovi r. 781 (Zeumer, *Formulae*, pozn. 1 na str. 173).

³¹ Brunner—Schwerin, *Deutsche Rechtsgeschichte II*, München 1928, str. 774.

³² Obyčejně se praktikoval formou uvržení do žaláře (cf. Brunner—Schwerin, o. c., str. 774), někdy odsouzením k manuální práci (Gregor, *H. Fr.*, IX, 38); Fustel de Coulanges, o. c., str. 280—281.

³³ Graus, o. c., str. 78 a násl.

³⁴ *Formulae Imperiales*, 14: „ut per omnes provincias regni a Deo nobis commissi legatos mitteremus, qui omnia pravorum comitum sive iudicum vel etiam missorum a palatio directorum facta diligenter investigarent et ubi aliquid iniuste factum invenirent, emendare et ad iustitiam revocare contenderent.“

státní úředníci a ve vlastní prospěch anebo ve prospěch královského fisku bezprávně zotročili buď jednotlivé svobodné anebo celé jejich rodiny.

Formulae Imperiales obsahují pět textů, které se takových excesů týkají: tři z nich jsou prostým přepisem císařských listin (Formulae Imperiales, 9; 51; 53;), dva texty jsou redigovány do formulářové podoby (Formulae Imperiales, 5; 14). Skutkový základ je ve všech případech stejný. Císařský úředník (hrabě ve F. I. 5; 14; 53; posel ve F. I. 51; správce statku — actor v F. I. 9) zotročil nedovoleným způsobem svobodného člověka, čímž zbavil svobody i jeho potomstvo, někdy i příbuzné. Na žádost poškozeného prošetřili záležitost císařovi missi a podle jejich návrhu císař přikázal zrušiti „iugum inique servitutis“ a zaručil postiženým ingenuitu. V textech diplomů (formulí) nenajdeme vůbec zmínku o tom, že by státní úředník, původce násilností byl snad potrestán. Naopak se zdá, že postižení i poté, co jim byla osobní svoboda garantována císařským listem, prosazovali svou ingenuitu jen s obtížemi. Formulae Imperiales 51 uvádějí alespoň takovýto případ: missus Karla Velikého jménem Germanus bezprávně zotročil ve prospěch královského statku (fisku) v Andernachu celou svobodnou rodinu. Za vlády Ludvíka Pobožného byla záležitost vyšetřena a Ludvík zvláštním diplomem potvrdil osvobození postižených; v diplomu nebyla však jasně uvedena jména dvou sourozenců a musili proto otročiti dále.³⁵ Teprve na základě nového listu, který u císaře jeden z nich vymohl, byla i jim vrácena svoboda a všechnen majetek.

Válečné zajetí, trest a nedovolené násilí jsou důvody vzniku otroctví svým způsobem mimořádné: ne snad proto, že by jen mimořádně rozmnožovaly počet nesvobodných lidí v zemi (naopak, zejména válečné zajetí bylo ještě po dlouhou dobu velmi vydatným zdrojem otroků), ale svou podstatou. Ve všech případech vznikalo otroctví fyzickým násilím, ať již legálním anebo nelegálním.

Dlužní otroctví.³⁶ U dlužního otroctví ustupují momenty fyzického násilí do pozadí a na přední místo se dostávají faktory ekonomické. Ty ovšem nepůsobí přímo, neznásilňují bezprostředně, zdánlivě nevyklučují volní projev člověka. Nepřekvapí proto, čteme-li ve formulářových textech, že svobodný dlužník se zotročuje „spontanea voluntate“, „bona voluntate“, „nullo cogente imperio“³⁷ atd.

Dlužní otroctví bylo ve franckém státě institucí docela běžnou a to zřejmě již od nejstarších dob. Vzhledem k tomu, že římské právo připouštělo zotročení dlužníka jen v počátečních stadiích svého vývoje a že od zákona Poeteliova (4. století př. n. l.) neručil debitor zásadně svou osobou, ale jen svým majet-

³⁵ „Sed quia memorata femina illa ac fratres sui nomina in eodem praecepto non continebantur perspicua, ipsa femina . . . perseverabat verna.“

³⁶ Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 281 a násl.; Brunner—Schwerin, *o. c.*, str. 621 a násl.; Verlinden, *o. c.*, str. 691 a násl.

³⁷ *Formulae Andecavenses*, 2; 19; 25.

kem,³⁸ je třeba mít za to, že francké otroctví pro dluhy je institucí práv domácích a že jeho kořeny je nutno hledat v právu germánském, resp. v systémech národních práv těch kmenových svazů germánských, které sídlily na teritoriu francké monarchie.

Všechny tyto systémy vycházely z principu, že každé porušení cizího práva má býti vyrovnáno peněžitou kompozicí.

A proto jak tomu, kdo spáchal trestný čin, tak i tomu, kdo prostě jen porušil smluvní závazek, vznikala povinnost platiti peněžitou sankci.³⁹ Za splnění této povinnosti ručil dlužník svou osobní integritou: všem *Leges barbarorum* byla vlastní subsidiární sankce zotročení (anebo usmrcení, ev. tělesného trestání) dlužníka. Typické jsou v tomto směru zejména texty visigotských zákonů, kde znovu a znovu nacházíme alternativní sankci: „*Si non habuerit unde componat, ipse serviturus tradatur.*“ Tuto alternativu znají i systémy národních práv franckého okruhu: v zákonných textech nebývá jen vyjadřována tak pregnantně, jako v kodexu visigotském.

Stejně jako ostatní *Leges* mají i francké zákony peněžité sankce velmi vysoké, a to i při drobných deliktech, drobných případech porušení cizího práva. Nebudeme proto daleko od pravdy, řekneme-li, že subsidiární zotročující sankce bývala ve franckém státě aplikována velmi často.⁴⁰

K problému zotročování insolventních dlužníků poskytují francké formulářové sbírky velmi bohatý a svým způsobem i jedinečný materiál. Bývají proto, zejména některé texty, často citovány. Argumentuje se jimi při řešení rozmanitých právních i ekonomických problémů, významnou oporu poskytují historikům, kteří hájí tezi o depresi a postupném úpadku svobodného stavu franckých sedláků.⁴¹ Časté používání těchto formulí a někdy snad i trochu jednostranné zdůrazňování jejich významu, přimělo nakonec německého historika F. Lütgeho ke kritickému ohrazení. Lütge vystoupil s názorem, že význam autotradičních formulí je přeceňován a že jejich aplikace nebyla v praxi zdaleka tak častá, jak se předpokládá.⁴²

I když lze připustiti, že texty zotročujících formulí byly mnohdy interpretovány jednostranně a že zvláště některé bývaly přímo profanovány, dáme v merituu věci Lütgemu sotva za pravdu.

Především proto, že již sám systém sankcí barbarských zákonů (peněžité sankce a subsidiární zotročení) předpokládá anebo alespoň podmiňuje existenci instituce autotradičního typu.

³⁸ M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, München—Berlin 1964, str. 304—305.

³⁹ Brunner—Schwerin, *o. c.*, str. 612 a násl.

⁴⁰ Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 281 a násl.

⁴¹ Brunner, *DRG I*, str. 353—354; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, II, 1, Warszawa 1963, str. 121 a násl. E. Müller—Mertens, *Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien*, Berlin 1963, str. 10 a násl.; str. 93 a násl.

⁴² F. Lütge, *Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters im mitteldeutschen Raum vornehmlich in der Karolingerzeit*, Jena 1937, str. 97 a násl.

Za druhé proto, že dokladů o zotročení dlužníka máme ve formulářových sbírkách opravdu mnoho. Tady totiž nejde jen o počet oněch míst, která přímo obsahují text zotročujících listů anebo se o zotročení zmiňují alespoň nepřímo. Stojí za povšimnutí, že podle některých formulí jsou zotročující listy považovány za tradiční součást listinného materiálu jednotlivých vlastníků, že vedle dokumentů, jež osvědčují smlouvy trhové, směnné, soudní rozsudky atd. mají tito lidé i „obnoxiationes“, tedy listy o zotročení dlužníků (*Cartae Senonicae*, 38; 46; cf. i *Formulae Turonenses*, 28).

Ve formulářových sbírkách jsou autotradiční texty uváděny pod různými rubrikami. Nejběžnější název býval patrně „obnoxiatio“,⁴³ jak jej uvádějí *Cartae Senonicae* (4; App. 6; cf. i 38; 46; *Form. Marc. II*, 28). Najdeme však i označení jiná: „redempturia“ (*Formulae Arvernenses*, 5), „cautio“ (*Form. Marc. II*, 27; *Cartae Senonicae* 3; *Formulae Salicae Bignoniana* 14; 27), ve sbírce z Angers zpravidla jenom opis „Hic est venditio, qui se ipsum vendit“, „Hic est vindicio de homine in esceno posito“ (*Formulae Andecavenses* 2; 3).

Zotročující list ve formulářových sbírkách má formu dopisu; jeho pisatel (dlužník) se v něm obrací na adresáta (věřitele) s prohlášením, že na základě předběžné vzájemné dohody odevzdává adresátovi sama sebe do otroctví a to buď proto, že mu adresát předal trhovou cenu (a tedy pisatele koupil) anebo na místě dluhované sumy, kterou dlužník není schopen zaplatit.

Případy, kdy dlužník není s to splnit existující dluh (ať již kontrahovaný, anebo deliktem založený), ve formulářových sbírkách výrazně převažují. Jenom tři texty (*Formulae Andecavenses* 19; 25 a *Formulae Turonenses* 10) se týkají situace, kdy svobodný člověk sám sebe prodává.⁴⁴ Je jasné, že tak nečiní dobrovolně. Formuláře všech tří dopisů sice zdůrazňují, že pisatel jedná ze svobodného rozhodnutí,⁴⁵ z kontextu je však patrné, že ono svobodné rozhodnutí bylo vynuceno hrozbou bídou.

V obou situacích, při prodeji sebe sama i při zotročení pro dluhy, je neutěšená hospodářská situace pisatelova vlastním důvodem ztráty svobody. Juristicky sice existují rozdíly, nejsou však natolik významné, abychom i prodej vlastní osoby nemohli přiřadit k případům dlužního otroctví.

Prodává-li svobodný člověk do otroctví svou vlastní osobu, týká se jednání zásadně jen jeho samého, ne jeho ženy, ne jeho dětí, ne jeho majetku. Lze tak usuzovati již z textu *Formulae Andecavenses* 25, kde manželka vystupuje spolu s manželem přímo jako jednající strana a je výslovně uváděno, že vedle svých osob zavazují i majetek, který jim patří. Další doklad máme v dekretu krále Pippina I. z druhé poloviny 8. století.⁴⁶ Z dekretu vyplývá, že svobodný

⁴³ Brunner, *DRG I*, str. 353.

⁴⁴ Cf. *Formulae Andecavenses*, 17. Ze stručného textu nelze zjistiti, šlo-li o opravdový prodej anebo o zotročení pro insolventci.

⁴⁵ Srovnej poznámku 37.

⁴⁶ *Decretum Vermeriense* (758—768?), c. 6. (MGH, *Capitularia*, I, str. 40).

člověk prodával sama sebe do otroctví často proto, aby sumou tržové ceny pomohl svým blízkým, kteří zůstávali na svobodě, manželce především.⁴⁷ Jako další doklad můžeme konečně uvést jeden konkrétní případ z první poloviny 9. století, jak jej zachytily *Formulae Imperiales* 45. Jde sice o autotradici *sui generis*, avšak principy, podle kterých jsou posuzovány její právní následky, měly zřejmě platnost obecnou.

Za vlády Ludvíka Pobožného se někde v okolí Remeše jakýsi Laonoch stal královským otrokem. Aby zabezpečil svou ingenuitu a ingenuitu svých sourozenců, obrátil se Laonochův syn Enoch na císaře s žádostí, aby jim vystavil zvláštní potvrzení. Císař po prošetření případu Enochovi vyhověl: Laonochova autotradice se týkala jen jeho samého.

Jestliže se svobodný člověk prodal do otroctví, přecházel bezvýhradně do pravomoci nabyvatele, stával se jeho otrokem jako každý otrok jiný. V textech autotradičních formulí to pisatel výslovně zdůrazňuje, obvykle frázemi tohoto druhu: „*quicquid de memetipso facere volueris, sicut et de reliqua mancipia vestra obnoxia, in omnibus abeatis potestatem faciendi*“ (*Formulae Andecavenses*, 19) anebo: „*quicquid de me, servo tuo, sicut et de reliqua mancipia tua facere volueris, a die presente liberam et firmissimam in omnibus habeas potestatem*“. (*Formulae Turonenses*, 10) Uvádějí-li potom *Formulae Andecavenses* 25 v této souvislosti větu: „*quicquid de nus ipsis vel de heredis nostris facere voluerit, licenciam abeant potestatem faciendi*“, není tato dikce nijak v protikladu našemu tvrzení, že autotradice rodičů se netýkala dětí. „Dědicové“ v tomto kontextu mohou znamenati pouze potomstvo, které se narodilo po provedeném zotročení, tedy v nesvobodě.

Zotročil-li kdo sama sebe prodejem, stával se otrokem trvale. Citované formule se alespoň nikde nezmiňují o nějaké lhůtě anebo podmínce, za které by se otrocký poměr mohl skončit.

Poněkud složitější právní poměry vznikly za situace, kdy svobodný člověk se zotročil proto, že nemohl splnit dluh již existující (ne tedy teprve hrozící, jako tomu bylo při prodeji do otroctví). Podle formulářových textů se nijak nerozlišovalo mezi dluhem, který byl založen právním jednáním (zejména půjčkou) a dluhem, který vznikl z deliktu, z trestného činu. V obou případech docházelo při insolvenční zotročení dlužníka věřiteli, podle konkrétních podmínek toho kterého právního poměru mohlo ovšem toto zotročení mít různou povahu: mohlo býti trvalé, někdy však mohlo býti jen dočasné.

U zotročení trvalého nevznikají žádné juristické problémy. Osoba dlužníka se stává objektem vlastnického práva věřitele a věřitel může napříště s dlužníkem nakládati jak jen bude chtít: „*sicut et de reliqua mancipia vestra obnoxia*“ (*Formulae Andecavenses*, 2), „*quicquid de memetipso facere*

⁴⁷ „. nisi pro inopia fame cogente se vendiderit, et ipsa hoc consenserit, et de precio viri sui a fame liberata fuerit.“

volueritis, sicut et de reliqua mancipia vestra originaria" (Formulae Andecavenses, 3), u Markulfa (II, 28) najdeme formulaci „..... me qualemcumque volueritis disciplinam inponere vel venundare aut quod vobis placuerit de me facere“, podobně potom i další formule: Cartae Senonicae 4; Formulae Salicae Bignonianae 14; Formulae Pithoei, 79 (cf. 72; 75; 82) a Formulae Arvernenses 5.

Ve všech těchto případech, jež vesměs pocházejí z doby merovejské a počátků doby karlovské, má insolvence za následek *trvalé* zotročení dlužníka. V textech formulí se to vytýká slovy: „hec vindicio perenni tempore firma permaneat“ (Formulae Andecavenses, 3), „ut ab hac die de vestro servitio paenitus non discedam“ (Formulae Marculli II, 28), „ut, quamdiu advivam, in servicio publico, quem mihi iniugitis vobis deservire debeam ...“ (Formulae Salicae Bignonianae, 14) apod.

Některé ze zotročujících formulí tyto klauzule nemají: z kontextu Formulae Andecavenses 2 je však zřejmé, že jde o zotročení trvalé, stejné platí o Cartae Senonicae 4. V nejistotě nás nechá jen stručný text v dodatcích k formulím ze Sens (Cartarum Senonicarum appendix 6) a 79. fragment formule ze sbírky Pithoeovy.

Ve všech právě citovaných formulích je důvodem vzniku trvalého otroctví insolvence dlužníkovou. Dluh byl založen v jednom případě právním jednáním (Cartae Senonicae, 4: dlužník si vypůjčil od věřitele peníze), ve všech ostatních případech jde o závazek z deliktu: dlužník věřitele okradl (Formulae Andecavenses, 2); Cartarum Senonicarum appendix, 6; Formulae Pithoei, 79), zpronevěřil svěřené věci (Formulae Salicae Bignonianae, 14), pro nějaký delikt mu hrozila smrt a věřitel jej vykoupil (Formulae Andecavenses, 3; Formulae Marculli II, 28), pro nějaký delikt se ocitl ve vězení a věřitel jej osvobodil (Formulae Arvernenses, 5: „... pro culpa mea in custodia traditus sum ... et vos ... me redemisti; ...“). Zdá se, že ve všech těchto případech byl pachatel usvědčen na soudě a alternativu plnění kompozice anebo zotročení stanovil přímo soudní rozsudek. Jasně to vyplývá z formule Markulfovy (II, 28) i z textu Formulae Salicae Bignonianae 14 („taliter ei fuit iudicatum, ut tale caucione de caput suum conscribere rogasset; ...“), soudní řízení předpokládají však i texty další (Formulae Andecavenses 3: „ego in turmentas fui et eologias feci“; Formularum Senonicarum appendix 6: „de ipso furtu victus abparueri“; Formulae Pithoei 79: pachatel byl usvědčen „in mallo publico“). Snad jen Formulae Andecavenses 2 se může vztahovati i na jednání mimo-soudní.

Stejně jako při autotradici prodejem, vztahuje se i trvalé zotročení pro dluhy jen na osobu dlužníka samého; texty formulí se alespoň nikde o manželce a dětech nezmiňují. Nemluví ani o dlužníkově majetku. Jednalo se zpravidla o osoby úplně chudé, tam, kde snad nějaký majetek byl, připadal věřiteli jen

tenkrát, bylo-li to výslovně stanoveno. (*Formulae Andecavenses* 3: dlužník se zotročuje (cum) „omni peculiare meo...“).⁴⁸

Vedle trvalého zotročení insolventního dlužníka praktikovalo se ve francském státě i dlužní otroctví dočasné. Ve formulářových sbírkách najdeme pro tuto instituci několik dokladů hned v materiálu nejstarším, ve formulích z Angers. Pod rubrikou „Incipit item vacuatoria“ (18) uvádí sbírka text dopisu, kterým věřitel osvobozuje svého dlužníka poté, co se mu podařilo dluh zaplatiti. Šlo o dluh založený právním jednáním. Dlužník si vypůjčil peníze a aby zajistil věřitelovu pohledávku, vystavil mu zvláštní list, tzv. „cautio“.⁴⁹ Jím se zavázal vykonávat pro věřitele jakékoliv služby, které mu budou přikázány a to po určitý počet let, dokud dluh nebude zaplacen. Cautio zakládala věřiteli nad dlužníkem právní moc, oproti pravému a trvalému otroctví ovšem jen moc omezenou, a to časově i objemem. Co do času platilo, že oprávnění zaniká tenkrát, když dlužník pohledávku vrátí. Co do objemu dávají texty formulí věřiteli právo požadovati na dlužníkovi služby a to jakékoliv a původně patrně i kdykoliv. Citovaná formule z Angers uvádí alespoň docela obecnou formulaci „qualecunque ei servitium iniunxerit“ (sc. věřitel dlužníkovi), také obsahově příbuzná formule ze sbírky Bignonovy (*Formulae Salicae Bignonianae*, 27), stanoví objem povinností obdobně: „et servitium vestrum et opera, qualecunque vos vel iuniores vestri iniunxeritis, facere et adimplere debeam...“.

Ale již ve sbírce z Angers a potom i v dalších najdeme doklady, že právo požadovati služby na dlužníkovi bylo někdy omezováno jen na určitý počet dní v týdnu. Tak se v jednom případě dlužník zavazuje pracovati „in unquisque septem ad dies tantis...“ (*Formulae Andecavenses*, 38), jindy zase „dies tantus in unaquaque epdomana“ (*Formulae Marculfi*, II, 27), jindy konečně „in quisque hebdomana dies tantos opera tua... facere debeam“ (*Cartae Senonicae*, 3) apod.⁴⁹

Lze míti za to, že stanovení pracovní povinnosti jen na určitý počet dní v týdnu představuje již mladší a vyšší vývojové stadium instituce dočasného dlužního otroctví. Fixní počet dní měl usnadňovati pozici dlužníka, dával mu možnost pracovati i pro sebe sama. Tím se zvyšovala pravděpodobnost, že dluh se podaří zaplatiti. Za povšimnutí stojí skutečnost, že ve všech citovaných textech, kde povinnost pracovati pro věřitele je restringována jen na určitý počet dní v týdnu, byl dluh založen právním jednáním, půjčením peněz. Tam, kde vznikl dluh z deliktu (*Formulae Salicae Bignonianae*, 27; *Formulae Pithoei*, 75) se omezení neobjevuje, jednou se však neobjevuje ani u kontrahovaného závazku (*Formulae Andecavenses*, 18); zřejmě záleželo především na věřiteli,

⁴⁸ *Formulae Andecavenses*, 25.

⁴⁹ *Formulae Andecavenses*, 38; *Formulae Marculfi* II, 27; *Formulae Pithoei* 77 („cautionem de stado meo emitto“).

na jaké podmínky přistoupí a kterou z možných forem v konkrétní situaci prosadí.

Při dočasném otroctví pro dluhy neměl však věřitel pouze právo požadovati služby. Jeho pravomoc zahrnovala i možnost dlužníka trestati, byl-li s výkonem prací nespokojen. Formulářové texty v těchto souvislostech nejednou zdůrazňují, že věřitel má mít nad dlužníkem stejnou disciplinární pravomoc, jakou má nad svými ostatními otroky. Tak u Marculfa (II, 27) najdeme větu: „licentiam habeatis sicut ceteros servientes vestros disciplinam corporalem inponere“, podobnou formulaci mají *Formulae Salicae Bignonianae*, 27 (*Formulae Pithoei*, 75): „talem disciplinam supra dorsum meum facere jubeatis, quam super reliquos servos vestros“ a *Formulae Pithoei*, 72: „Mihi disciplina corporali imponere et detenire“.

Také forma, jakou bylo zakládáno dočasné právní panství věřitele nad dlužníkem, byla někdy připodobněna formám pravého zotročení. Podle textu formulí stačila sice zpravidla písemná „cautio de statu“, *Formulae Salicae Bignonianae* uvádějí však vedle ní ještě potupnou autotradici dlužníka: „ut brachium in collum posui et per comam capitis mei praesentibus hominibus tradere feci...“.⁵⁰

Dlužník ovšem v žádné z těchto situací doopravdy ingenuitu neztrácel. Dostával se sice do moci věřitele, nebyl mu však vydán na milost a nemilost. Všechny dispozice, které by stály v cestě propuštění dlužníka po zaplacení dluhu, byly pro věřitele vyloučeny a věřitel mohl svou moc realizovati jen v poměrně úzkém rámci pravomoci disciplinární a právem požadovati služby. Vůči dlužníku neměl tedy právo vlastnické (jako při pravém otroctví), ale jen právo zástavního držitele. To jasně vyplývá nejen z obsahu formulí, ale v textu *Formulae Andecavenses*, 38 i z terminologie: dlužník se odevzdával věřiteli „in loco pignoris“.⁵¹

Lze těžko říci, jaký byl osud dočasně otročících dlužníků. V textech formulí najdeme sice několikrát doklad pro skutečnost, že se dlužníkovi dluh zaplatiti podařilo (věřitel potom vracel „cautio“ anebo sepisoval listinu, která platnost této kauce rušila),⁵² možno však důvodně míti za to, že ve většině případů se dočasný poměr vázanosti proměňoval v trvalý. Nebyl-li dlužník s to zaplatiti na svobodě, měl sotva větší naději, že zaplatí jako nesvobodný.⁵³ Formule

^{50a} *Cartae Senonicae*, 24; *Formulae Pithoei*, 72. Z Markulfovy sbírky přejímají text obnoxiační formule *Formulae Salicae Merkelianae*, 26.

^{50b} Stejně *Formulae Pithoei*, 75; Brunner, *DRG I*, str. 353, pozn. 62; Verlinden o. c., str. 723.

⁵¹ F. Dahn, *Könige der Germanen*, VII, 1, Leipzig 1894, str. 277, pozn. 3; Brunner—Schwerin, o. c., str. 487—488.

⁵² *Formulae Andecavenses*, 18; *Cartae Senonicae*, 24; *Formulae Marculfi*, II, 35 (= *Formulae Turonenses*, 44); *Formulae Pithoei*, 80—81.

⁵³ Fustel de Coulanges, o. c., str. 281, pozn. 3.

neuvádějí žádný vzor pro text takové konverze: patrně vůbec nebyla na písemné formy vázána.

Týkalo-li se právě, trvalé dlužní otroctví jen dlužníka samého, je samozřejmé, že stejné platilo i pro případy otročení dočasného. Manželka i děti dlužníkovy zůstávaly na svobodě, pokud jde o děti, tedy nejen ty, které se narodily před dočasným otroctvím, ale i ty, které přišly na svět po zotročení otce. Ten se dočasným zotročením dostával do postavení, které bylo v praxi denního života asi blízce příbuzné postavení svobodného člověka, který se z důvodu nouze komendoval: podle jedné formule z tourské sbírky (43) otročil potom zavázaný za stravu a šatstvo „ingenuili ordine“, tedy bez újmy na své ingenuitě.

Logika historického vývoje i samy právní prameny francké nasvědčují tomu, že dočasné zotročení dlužníka věřiteli nastoupilo historicky na místo trvalého a pravého dlužního otroctví. Ve formulářových sbírkách doby merovecké a rané doby karlovské existují sice obě instituce vedle sebe, oficiální právní dokumenty však již na počátku 7. století trvalé zotročení pro dluhy zakazují a nahrazují je dočasným.⁵⁴ Francké právo procházelo tak podobným vývojovým procesem, jaký prodělalo právo římské od zákona XII tabulí do vydání zákona Poeteliova.

Dočasné otročení pro dluhy nebylo již pravým otroctvím. Francké obyčejové právo však usilovalo o to, aby právní postavení člověka, který se pro dluhy octl „in loco wadii“, bylo postavení pravého otroka co nejvíce připodobněno. Tomu nasvědčuje dikce formulí (pro označení povinností zavázaného se užívá staré otrokářské terminologie), způsob, jakým je vymezována disciplinární pravomoc věřitele nad zavázaným, někdy i potupná forma, jakou se dlužník věřiteli odevzdává. Není však vyloučeno, že postavení dočasně otročícího dlužníka bylo postavení otroka připodobněno i v jiném směru. Ve sbírce Pitheových formulí z druhé poloviny 8. století najdeme text, ve kterém se dlužník zavazuje věřiteli těmito slovy: „Sicut reliqui servi vestri et vicinorum vestrorum faciunt dies tantos in unaquaque hebdomana facere debeam“,⁵⁵ tedy pracovati po několik dní v týdnu tak, jako pracují ostatní otroci věřitele a jeho sousedů. Je možné, že taková analogie měla místo mnohem dříve a že již v dobách, kdy vznikla sbírka z Angers a sbírka Markulfova, byli ve franckém státě známi otroci, jejichž povinnosti vůči pánovi byly pevně stanoveny.

Ve formulářových textech se s nimi setkáváme až mnohem později, hlavně v 9. století.

Servitus nati. Vedle dlužního otroctví a otroctví ex captivitate byla po celou dobu existence franckého státu významným legálním pramenem otrocké pracovní síly i servitus nati, tj. otroctví, jež vznikalo narozením z nesvobod-

⁵⁴ Concilium incerti loci post a. 614, c. 14. (MGH, Concilia I, str. 195); cf. Lex Baiuvariorum I, 11; *Karoli Magni notitia Italica* (776), c. 1. (MGH, Capitularia I, str. 187); *Capitulare legi Ribuariae additum* (803), c. 3. (ibidem, str. 117).

⁵⁵ 72 (Poupardin, o. c., str. 655).

ných rodičů a to buď matky anebo otce. Na rozdíl od římského klasického práva posuzovaly germánské právní systémy postavení dítěte ne podle stavu matky (ať již v době početí, těhotenství či porodu), ale podle pravidla tzv. horší ruky: dítě následovalo stav toho ze zploditelů, který stál společensky níže.⁵⁶ Francké formulářové texty, dokládající aplikaci tohoto principu, jsou zastoupeny prakticky ve všech sbírkách, od nejstarších až po nejnovější z konce 9. století. Zahrnují je jak sbírky z oblastí germánských, tak sbírky, jež pocházejí z území osídlených převážně Římany a jež vydatně aplikují římské právo. Texty samy jsou různého typu, nejčastěji jde o noticie (stručné protokoly) procesů o svobodu člověka a tzv. *epistulae conculcatoriae*.

Noticie⁵⁷ jsou významné zejména žalobním petitem; žalobce dokazuje svůj nárok na osobu žalovaného tvrzením, že některý z předků žalovaného žalobci (anebo jeho předchůdci) otročil. Někdy je to předek nejbližší (otec nebo matka — *Formulae Andecavenses*, 10b; *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 21; matka — *Collectio Emmerami*, I, 9), jindy vzdálenější (babička — *Formulae Salicae Bignonianae*, 7; *Formulae Salicae Merkelianae*, 32; děd nebo babička — *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 21), zásadně však stačí jediný, aby mohl vzniknouti žalobní nárok: podle principu horší ruky nestává se totiž otrokem pouze dítě narozené z otrokyně, ale i dítě, jež počala žena svobodná ze svazku s otrokem.

Argumentace jedním otrockým předkem v textech noticií dokazuje však ještě další zvláštnost franckých poměrů: soužití (manželství) mezi svobodnými a nesvobodnými partnery nemuselo nezbytně znamenat zotročení svobodných. Francké právo sice nejednou takovou sankci pro svobodné stanovilo,⁵⁸ texty soudních noticií však dokazují, že v denním životě byla smíšená manželství běžná.

Zčásti je možné vysvětliti tyto případy dlužním otroctvím, které — jak jsme již výše uvedli — postihovalo jen dlužníka samého a na ostatní členy rodiny (zejména na manželku) se nevztahovalo. Pokud žalobci v některých formulích argumentují otroctvím otce žalovaného, jde zřejmě o případy, kdy žalovaný se narodil až po zotročení otce a následoval proto jeho stav, ne stav své matky.

Smíšená manželství svobodných a nesvobodných vysvětlují zčásti také *epistulae conculcatoriae*.⁵⁹ Jsou to listy, kterými se vlastník otroka zříká ná-

⁵⁶ Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, Göttingen 1881, str. 323—326.

⁵⁷ R. Hübner, *Gerichtsurkunden der fränkischen Zeit*, ZRG, GA, 12, 181, samostatný oddíl za stranou 148. *Formulae Andecavenses*, 10 a; b; *Formulae Salicae Merkelianae*, 28; 30; *Formulae Salicae Bignonianae*, 7; *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 21; *Formulae Senonicae recentiores*, 6; *Collectio Emmerami* I, 2; I, 3; I, 9.

⁵⁸ Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 288—289; str. 292—294; *Decretum Compendiense* (757), c. 8; *Decretum Vermeriense* (758—768?), c. 13.; *MGH, Capitularia I*, str. 38; 41.

⁵⁹ Termín „conculcatoria“ se poprvé objevuje až ve sbírce *Formulae Salicae Bignonianae*, 11; starší texty v rubrice zpravidla opisují: „Carta de agnatione, si servus ingenua trahit“ (*Formulae Marculfi*, II, 29); „Carta agnationem“ (*Formulae Senonicae*,

roku na zotročení svobodné ženy, se kterou jeho otrok uzavřel manželství, a jejich eventuálního potomstva.

Vzhledem k tomu, jak bohatě jsou předlohy pro sepsání těchto dopisů zastoupeny ve formulářových sbírkách, lze mít za to, že jde o instituci rozšířenou již za doby merovejské a vydatně užívanou po celou dobu karlovskou, a to ve všech oblastech říše. Pro jižní a střední Francii dokazují tuto praxi *Formulae Andecavenses*,⁶⁰ *Cartae Senocicae*⁶¹ a *Collectio Flaviniacensis*⁶², pro sever *Formulae Marculfi*,⁶³ *Formulae Salicae Merkelianae*,⁶⁴ *Bignonianae*⁶⁵ a *Lindenbrogianae*,⁶⁶ pro pařížskou oblast *Formulae Pithoei*,⁶⁷ pro alamanské kraje *Formulae Augienses*⁶⁸ a *Formulae Morbacenses*⁶⁹, pro Bavorsko *Fragmenta Emmerami*.⁷⁰

Epistulae conculcatoriae všech těchto sbírek jsou si textově blízce příbuzné, všechny také obsahují naprosto stejné základní dispozice. K nim přistupují v některých textech podrobnější údaje, obyčejně singulárního charakteru.

Epistula conculcatoria je adresována svobodné ženě, jež uzavřela manželství s otrokem. Z řady textů jasně vyplývá, že jde o opravdové manželství, ne o pouhé soužití. Fráze typu „...femina...servo nostro... ad coniugium copulavit...“ (*Formulae Andecavenses*, 59), „servus meus... te... in coniugium copulavit...“ „...servo meo... secuta es et accipisti maritum“ (*Formulae Marculfi* II, 29), „servus meus... filiam... tuam... accepisset uxorem...“ (*Formulae Augienses*, Coll. B, 41) atd. nelze interpretovat jinak, než jako doklad toho, že ve francké říši se za určitých předpokladů považoval svazek mezi otroky a svobodnými za řádné manželství a že s ním byly spojovány dílem u manželství obvyklé, dílem specifické právní následky.⁷¹

Jedním z těchto specifických následků bylo právo majitele otroka na zotro-

6). Cf. de Rozière, *Recueil général des formules*, I, Paris 1859, str. 129, pozn. a; F. de Coulanges, *o. c.*, str. 289; A. Dopsch, *Die Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung II*, Wien 1924, str. 177; *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit II*, Weimar 1962, str. 41—42.

⁶⁰ 59; formule 58—60 byly dodatečně připojeny ke sbírce po r. 676 (Zeumer, *Formulae*, str. 1—3).

⁶¹ 6. (*Carta agnationem*).

⁶² 102. (*Carta de agnacione*) = *Formulae Marculfi*, II, 29.

⁶³ II, 29.

⁶⁴ 31. (*Carta, quomodo possit servus accipere puellam ingenuam*).

⁶⁵ 11. (*Conculcatoria, quem abbas faciad ad homine suo*).

⁶⁶ 20. (*Cartam ingenuitatem*); cf. *Collectio Emmerami*, II, 23.

⁶⁷ 92—95; Poupardin, *o. c.*, str. 658.

⁶⁸ *Collectio B*, 41 (*Carta de ingenua femina coniugata a servo*).

⁶⁹ 18. (*Epistula conculcatoria*); 19.

⁷⁰ II, 23.

⁷¹ Cf. von Halban, *o. c.*, III, str. 172—173; F. Dahn, *Die Könige der Germanen*, VIII, 2, Leipzig 1897, str. 221—222; C. Koehne, *Die Geschlechtsverbindungen der Unfreien im fränkischen Recht*, Breslau 1885, str. 7 a násl.

čení jeho svobodné partnerky.⁷² Formulářové texty uvádějí alespoň výhradně tento případ, nikde nenajdeme situaci opačnou, případ, že by majitel otrokyně požadoval do otroctví jejího svobodného manžela. Podle práva *Leges a capitulářů* mohl sice i takový nárok vzniknouti,⁷³ doklady o jeho uplatňování však chybí. Formule se týkají pouze svobodných žen, tak jako se kdysi jen svobodných žen týkalo římské *Senatusconsultum Claudianum*. Prostřednictvím Alarichova *Breviaria* byla tato římská norma patrně známa i ve francké říši⁷⁴ a není vyloučeno, že *epistulae conculcatoriae* navazovaly právě na ni.

K hlavním, všem formulím společným dispozicím, přistupují v jednotlivých textech někdy i dispozice zvláštní, zvláštními konkrétními okolnostmi případu podmíněné.

Text ve sbírce Markulfově (II, 29) předvídá například dvě eventuality vzniku sňatku: únos nevěsty anebo vzájemný souhlas nupturientů. Při únosu spáchal otrok trestný čin a hrozila mu smrt,⁷⁵ pánovi potom nebezpečí, že otroka vůbec ztratí. Jednáním s příbuznými unesené podařilo se dosáhnouti toho, že od stíhání upustili a sňatek uznali; pán za to zaručil manželce a budoucím dětem *ingenuitu* a to bez dalších podmínek. V druhém případě majitel otroka v žádné tísní nebyl. A vystavil-li ženě záruku svobody, učinil tak proto, aby prokázal bohulibý skutek („*propter nomen Domini et remissionem peccatorum meorum*“); stanovil si však i podmínky: děti z manželství zrozené mají dědičně setrávati na pozemcích pána (jeho dědiců) a jsou zavázány odváděti každoroční dávky, jak podle obyčeje odvádějí svobodní, na cizí půdě osazení.⁷⁶

Takové poplatky odvádí žena a potomstvo i podle jedné formule z *Reichenau* (*Formulae Augienses*, Coll. B, 41); ta ovšem na rozdíl od Markulfa přiznává zavázaným stěhovací svobodu: pozemky pána mohou kdykoliv opustit a mohou odnésti s sebou majetek, který jim podle práva patří.⁷⁷

Na majetek, který svobodná žena přináší do manželství s otrokem, si pán nároky nedělá, ve většině případů ani nepožaduje nic z toho, oč se tento majetek v budoucnosti rozmnoží. Jen v jedné formuli (*Formulae Andecavenses*, 59) si vyhrazuje právo na dvě třetiny majetku za trvání manželství nabytého.⁷⁸

⁷² „*Sed dum te ipsa et agnationem tuam in meo inclinare potueram servitio...*“ (*Formulae Marculfi* II, 29); cf. *Cartae Senonicae*, 6.

⁷³ Srovnej poznámku 58.

⁷⁴ Baeth, IV, (11); Koehne, o. c., str. 13—14.

⁷⁵ „... *servus meus nomen ille te absque parentum vel tua voluntate rapto scelere in coniugium sociavit, et ob hoc vitae periculum incurrere potuerat...*“

⁷⁶ „... *super terra nostra aut filiorum nostrorum ... conmanere debeant et reditus terre, ut mos est, pro ingenuis annis singulis desolvant...*“

⁷⁷ „*Debitum tuum, quod tibi debuunt pro id ubi manum, reddant secundum placito vel legem. Et si exire voluerint, ut ipsa super nominata femina aut infantes eius, quicquid de eorum laboratum eis legitimum optinet, cum ipso procedant sine ulla contradictione.*“

⁷⁸ „*Et peculiare, quod stante coniugio laborare potuerit, ipsa femina tercia parte exinde habeat absque nostra repetitione vel eredum nostrorum.*“

Týž text obsahuje i jinou, jinde nedoloženou podmínku: bude-li ženě a dětem hroziti zotročení, mohou býti zotročeny jen pánem manžela-otroka.⁷⁹

Ustanovení o dávkách a povinnostech vůči pánovi jsou ve formulích výjimečná. Většina textů jakékoliv závazky ženy a dětí buď výslovně vylučuje (*Cartae Senonicae*, 6: „*nullum impendat servitium nec litimonium nec patronatus obsequium*“; *Formulae Salicae Merkelianae* 31; *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 20) anebo je alespoň neuvádí. Patrně proto, že v praxi nebyly obyčejně požadovány. Také volba ochránce (*defensio*) je ve všech textech ponechána na vůli ženě, resp. dětem. Dokonce i tam, kde šlo o manželství s církevním otrokem (*Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 20). Jen jeden fragment ze sbírky Pithoeovy zavazuje manželku vybrati si defensora z řady dědiců majitele otroka.⁸⁰

Jak ze stylizace některých textů vyplývá, chápala francká právní praxe *epistulae conculcatoriae* jako dokument blízké příbuzný propouštěcím listům, tj. listům, jež byly otrokům vystavovány při *manumissích*.⁸¹ V obou případech šlo o dispozice, jimiž se pán zřikal práva na otrockou pracovní sílu: jednou ji z otroctví osvobozoval, podruhé upouštěl od zotročení. A byla-li *manumisse* bohulibý, církví propagovaný skutek, lze míti za to, že stejné platilo i pokud jde o *epistulae conculcatoriae*. Nasvědčuje tomu ostatně i výše citovaná fráze z Markulfovy formule, která zdůrazňuje bohulibost díla a která nápadně připomíná podobnou, zpravidla do široka rozváděnou náboženskou argumentaci v arengách propouštěcích listů.

Někdy v první dekádě 9. století byla Karlem Velikým reformována posavadní praxe nezotročování manželky a dětí a *epistulae conculcatoriae* měly míti jen omezené účinky.⁸² Nelze říci, jak dalece toto nařízení zapůsobilo. Jediná původní „*epistula*“, která pochází z 9. století (*Formulae Augienses*, Coll. B, 41), obsahuje tradiční text, zaznamenává instituci v její původní, nereformované podobě.

Epistulae conculcatoriae se týkaly jen svobodných žen. Formule neříkají nic o tom, jak se posuzovalo soužití otrokyň se svobodnými muži.^{82a} Lze však míti za to, že děti z takových svazků zrozené připadaly bezpodmínečně pánu otrokyně, že se rodily otroky. *Cartae Senonicae*⁸³ obsahují alespoň text testamentu, ve kterém zůstavitel stanoví dědičkou dceru, kterou zplodil s vlastní otrokyní. Děvče bylo po matce nesvobodné a majitel - vlastní otec jí teprve *manumissí*

⁷⁹ „*Si quoque, ut se eis necessitas fuerit, ad servicio caput eorum inclinatur, non ei detur licentia nisi ad nos, ad heredis nostris propinquioris; . . .*“

⁸⁰ 92—94 (Poupardin, *o. c.*, str. 658).

⁸¹ Cf. *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 20. Je to *epistula conculcatoria*, spojená vjedno s propouštěcím listem; proto má i rubriku „*Cartam ingenuitatem*.“

⁸² *Responsa misso cuidam data* (802—813), c. 8. (*MGH, Capitularia I*, str. 58); Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit II*, str. 42.

^{82a} Koehne, *o. c.*, str. 18.

⁸³ (= *Collectio Emmerami*, I, 7); F. de Coulanges, *o. c.*, str. 293.

před králem mohl dáti svobodu. Platila-li strohá zásada pro samotného pána, platila tím spíše pro člověka cizího.⁸⁴

Majiteli otrokyně připadaly samozřejmě i děti, které se narodily ze svazku lidí nesvobodných. Původně bez omezení, později, zřejmě v souvislosti s tím, jak se vlivem církevního učení prosazoval názor, že i trvalé soužití otroka s otrokyní je třeba uznávati jako manželství,⁸⁵ s určitými modifikacemi. Ve formulářových sbírkách máme bohužel jen jeden doklad takové modifikace a lze proto těžko říci, jde-li o zvláštní případ či o aplikaci obecného pravidla. *Formulae Andecavences*, 45 obsahuje text noticie o dohodě dvou vlastníků, jejichž otroci uzavřeli manželství („ad coniugium se coniunxerunt“). Majitel otrokyně má mít nárok na dvě třetiny potomků, pán otroka na zbytek; aby však pán otroka nebyl zkrácen, mají mu připadati dvě třetiny z majetku, který manželé-otroci za trvání manželství nabydou.⁸⁶

Na první pohled je patrné, že úpravu ovlivnilo římské právo. Třetinové dělení bývalo v poklasické době běžné u potomstva manželů-kolonů, kteří patřili různým pánům.⁸⁷

Vzhledem k tomu, že nesvobodné obyvatelstvo franckého státu bylo v době merovejské i karlovské velmi početné, je možno se domnívat, že servitus natu, pravidlem horší ruky určovaná, byla velmi důležitým zdrojem nových otrockých pracovních sil. Svůj význam mohlo mít i zotročování svobodných žen v případech, kdy nebyly vystaveny *epistulae conculcatoriae*.

Nalezení odloženého dítěte. O tomto důvodu vzniku otroctví víme z formulářových textů jen velmi málo a lze proto stěží rozhodnout, jaký společenský dosah asi měl.⁸⁸

Jediné dvě formule, které o odloženém dítěti jednají (*Formulae Andecavenses*, 49; *Formulae Turonenses*, 11), jsou obsahově skoro stejné: církevní almužníci, tzv. *matricularii*,⁸⁹ našli novorozené dítě a marně hledali jeho rodiče. Se souhlasem duchovního se proto rozhodli dítě prodati: přijali trhovou cenu a zvláštním listem (předlohu jehož textu obsahují právě zmíněné formule) zajistili nabyvateli všechna práva ke koupenému. Tourská formule cituje v této

⁸⁴ Koehne, *o. c.*, str. 1 a násl.; str. 12.

⁸⁵ *Tamtéž*, str. 7—10.

⁸⁶ „... convenit, ut de agnacione, qui de ipsis procreati fuerunt, illi ad ancilla sua duas partes recipiat, ergo et illi ad servo suo illo tertia; et quod ipsi aliquid stante coniugio convenerunt, illi servo suo de ipso peculiare duas partes recipiat, similiter et illa ad ancilla sua illa tertia; ...“

⁸⁷ *Codex Theodosianus*, 5, 10, 1, 3 (pánovi ženy — kolona připadne 1/3, pánovi kolona—manžela 2/3 potomstva); *Nov. Val.* 2, 1, 19; M. Conrat, *Breviarium Alaricianum*, Leipzig 1903, str. 80.

⁸⁸ A. Dopsch, *Die Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, II, str. 222; E. Loening, *Das Kirchenrecht im Reiche der Merowinger*, Strassburg, 1878, str. 246 až 247.

⁸⁹ E. Loening, *o. c.*, str. 243—246.

souvislosti římské normy „De expositis“ z Theodosiova kodexu (resp. z Alarichova Breviaria).⁹⁰

Obě formule pocházejí z románských oblastí francké říše, obě jsou docela zjevně ovlivněny římským právem. Jak se s nalezenými dětmi nakládalo v oblastech s převahou práva germánského, není z formulářových sbírek známo.

II.

Ať již otroctví vzniklo z toho či onoho důvodu, získával pán nad osobou ne-svobodného člověka vlastnické právo: otrok mu patřil právě tak, jako každá jiná movitá či nemovitá věc. Nepřekvapí proto, že otroci jsou ve formulářových textech uváděni v jedné řadě vedle dobytka a ostatních živých i neživých věcí. Teprve poměrně pozdě, až v 9. století, pozorujeme v některých formulářích stylistickou diferenciaci. Formulae Imperiales uvádějí např. při výčtu majetkových objektů otroky již zpravidla odděleně: „...aliquas res aut mancipia inter se commutassent“ (3.), „cum rebus et mancipiis...“ (11; 12), „cum rebus et hominibus...“ (13), „res et mancipia“ (17) apod. Lze důvodně míti za to, že tato formální diferenciaci odpovídala diferenciaci materiální, diferenciaci v denním právním životě.

Objem právní moci pána nad otrokem vymezují formule obyčejně konkrétním výpočtem jednotlivých oprávnění. Pro tuto enumeraci vytvořila praxe již zřejmě velmi záhy víceméně pevnou floskuli, jež bývá potom ve formulích vždy znovu a znovu opakována, s tím ovšem, že jednotlivé její členy se podle individuality písaře volně obměňují a kombinují. Vždycky se přitom zdůrazňuje, že majitel má nad otrokem neomezenou moc, že s ním může nakládati jakkoli se mu zlíbí („ut quicquid ab odierno diae de memetipso facere volueritis, sicut et de reliqua mancipia vestra obnoxia, in omnibus, Deo presole, abeatis potestatem faciendi, quod volueritis“. Formulae Andecavenses, 2), že jej může prodávati, směňovati, darovati, svým dědicům anebo komukoliv jinému odkázati, že jej má právo tělesně trestati („disciplinam corporalem imponere...“ Formulae Marculfi II, 27; 28; Formulae Salicae Bignoniana 27), případně i zmrzačiti a usmrtiti (Formulae Salicae Bignoniana 23: pisatel prosí biskupa „ut vita et inmanatione et disciplina corporale ei (tj. člověku biskupovi poddanému) concedere iubeatis;“ cf. Cartae Senonicae 49; Formulae Morbacenses 1; 10).

Rubem těchto oprávnění pána je povinnost naprosté a bezvýhradné poslušnosti a podřízenosti ze strany otroka. Ve formulářovém textu kodaňského kodexu z první poloviny 9. století slibuje otrok svému pánovi: „... in vestro

⁹⁰ BACTh V, 8, 1 a int.

servitio adque voluntate die noctuque, quantum novimus et intelligimus, fideliter et firmiter permanere cupimus, sicut dignum et iustum est servo facere domino suo."⁹¹ podobné závazky najdeme i v autotradičních formulích různých jiných sbírek.

O vzájemných vztazích pána a otroka se z formulářových textů dovídáme poměrně málo. Jenom kusé zprávy máme o formách, jakými majitel nesvobodnou pracovní sílu vykořisťoval, skoro vůbec chybí přímé údaje o tom, jak se v praxi denního života vztah pána k otrokovi utvářel. Řekli jsme již dříve, že formulářové texty obsahují sice velmi mnoho materiálu o otrocích, že však je to materiál jednostranný. Ve většině formulí objevují se otroci jen jako objekt různých majetkoprávních jednání: jsou prodáváni, darováni, směňováni, odkazováni atd. atd.

Přítom je charakteristické, že jenom nevelký počet formulářových textů, jež tyto transakce dokumentují, se vztahuje k otrokům přímo, bezprostředně. Nebudeme-li bráti zřetel na přečetné propouštěcí listy, jež mezi majetkoprávní jednání vlastně ani nepatří, zbude nám jenom poměrně málo dokumentů, které se týkají otroka jako takového, lépe řečeno jenom otroka. Ve zdrcující většině případů (a jsou to celé stovky formulářových textů) je otrok předmětem majetkoprávního jednání jenom jako součást, jako pertinence majetku nemovitého. Toho se týkají hlavní dispozice, otroci jsou objekty vedlejší a sdílejí (někdy s drobnými modifikacemi) osud věci hlavní, osud nemovitosti.

Z nemnoha formulí, které se týkají otroků přímo, jsou nesporně nejdůležitější formule listů o prodeji otroků.⁹² Svou formou jsou to kvitance, které prodávatel vystavuje kupci. Potvrzuje v nich příjem tržeb a zajišťuje nabyvateli vlastnické právo nad koupeným otrokem. Takový prostý obsah má nejstarší nám dochované „vindicio“ ve sbírce z Angers (*Formulae Andecavenses* 9), stejné čteme i u Merkela (*Formulae Salicae Merkelianae*, 12), ve formulích ze Sens (*Cartae Senonicae*, 9) a ve formulích z Reichenau (*Formulae Augienses*, Coll. B., 39).

„Vindiciones“ ostatních sbírek jsou obsahově zpravidla bohatší, mívají zejména zvláštní doložku, jež zaručuje kvality prodávajícího otroka. Již u Markulfa (II, 22) nacházíme klauzuli „non furo, non fugitivo neque cadivo, sed mente et omni corpore sano“; ta se potom s drobnými obměnami opakuje i v textech dalších (*Formulae Turonenses*, 9, *Formulae Flaviniacenses*, 16; *Formulae Salicae Bignonianae*, 3; 5; *Formulae Salicae Lindenbrogiane*, 15). Klauzule byla nepochybně recipována z římského práva. Skoro stejnými slovy

⁹¹ *Collectio codicis Havniensis* 1943, I (Zeumer, *Formulae*, str. 522).

⁹² Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 290—291; Ch. Verlinden, *o. c.*, str. 663 a násl.; obchod s otroky se velmi často považuje za pramen otroctví a bývá uváděn vedle zotročení válečným zajetím, pro dluhy, z trestu apod. Juristicky obchod pramenem otroctví není. I když může být velmi vydatným zdrojem nesvobodných pracovních sil, není důvodem primárním a musíme jej podřadit pod některý z důvodů hlavních.

se v ediktu kurulských aedilů zajišťovalo prodatelovo ručení za faktické vady prodávané věci — otroka.⁹³

Pokud jde o subjekty trhové smlouvy, vycházejí formulářové texty z předpokladu, že otroka si může koupiti kdokoli. Zpravidla je to samozřejmě člověk svobodný, nebylo však vyloučeno, aby si otroka koupil i otrok (Formulae Salicae Lindenbrogianae, 9 = Collectio Emmerami II, 9; viz dále). Prodávati otroky měl právo každý, komu patřili. Osobu prodatele formule nikde blíže nespecifikují; jen jediný text (Cartae Senonicae 9) se týká případu, kdy otrok byl kupován od obchodníka (homo negotians), zřejmě od obchodníka s otroky: smlouva byla sjednávána veřejně, o jednání se pořizovala noticie, jež kromě podpisů svědků obsahovala i přesné určení místa, kde k jednání došlo.⁹⁴ Veřejnost prodeje otroka předpokládá sice i „vindicio“ ze sbírky Merkelovy (Formulae Salicae Merkelianae, 12),⁹⁵ obecně však závazná zřejmě nebyla. Pod sankcí vysoké pokuty ji zavedlo teprve Capitulare Haristalense z r. 779 (c. 19).

Formule, týkající se prodeje otroků, pocházejí vesměs z doby merovejské a rané doby karlovské. Ve sbírkách z 9. století nacházíme již jen jediný text, 39. formulí sbírky z Reichenau (Formulae Augienses, Coll. B).

Znamená to snad, že obchod s otroky ztrácel na významu anebo že, jak soudí Ch. Verlinden, v postavení otroků došlo k nějakým zásadnějším, kvalitativním změnám?⁹⁶ Na otázku lze sotva dáti kladnou odpověď. Sbírký 9. století mají především trochu specifický obsah. Formulae Imperiales jsou typizované texty císařských diplomů. Formulae Senonicae recentiores obsahují převážně soudní noticie a texty církevních průvodních listů, také v ostatních sbírkách zaujímají stále více místa předlohy pro korespondenci mezi kláštery a osnovy pro různé jiné, právně obyčejně irrelevantní písemné akty. Za takového stavu věci váží argumentum ex silentio jenom málo. Váží tím méně, že lze důvodně předpokládati, že praxe 9. století vydatně používala formulářových textů dřívějších; potřeba stylizace nových předloh prostě odpadala.

O obchodu s otroky máme ostatně i ve formulářích 9. století několik zajímavých údajů. Je to jednak výše citovaná „Carta vinditionis“ ze sbírky z Reichenau (jejímu textu předchází ve sbírce „Carta cumcambtura“, jeden z mála dokladů o směně otroka za otroka),⁹⁷ hlavně však tři židovská privilegia, jež zahrnují Formulae Imperiales (30; 31; 52). Privilegia udělil Ludvík Pobožný Židům Donatovi a Samuelovi (30), židovské obci v Lyonu (31) a Židovi Abrahamovi ze Saragosity (52): slibuje jim zvláštní ochranu, osvobození od cel a dává

⁹³ Zeumer, *Formulae*, str. 90, pozn. 1.

⁹⁴ Ch. Verlinden, *o. c.*, str. 721; Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 290—291.

⁹⁵ „..... praedicto servo nominato una cum carta venditionis ei publice adfirmavi,....“

⁹⁶ *o. c.*, str. 718 a násl. Zvlášt násilný je poukaz na *Formulae Arvernenses* (str. 719). Sbíрка je dochována jen ve fragmentu a argumentum ex silentio již z tohoto důvodu není vůbec přípustné.

⁹⁷ Cf. *Formulae Imperiales*, 3 (Praeceptum super commutatione).

jim vedle jiného i právo „mancipia peregrina emere et infra imperium nostrum vendere“ (30; 31). Jde zřejmě o Židy-překupníky, kteří nakupovali otroky od zahraničních dodavatelů.⁹⁸ Takovým překupníkem byl patrně i „homo negotians“, kterého jsme výše poznali ve formuli ze Sens.

Všechny uvedené „carte venditionis“, od nejstarší z Angers až po nejmladší z Reichenau, se týkají jen osoby otroka samého. Ani jedna se nezmiňuje o osudu rodiny prodáváného, žádná nemluví ani o nějakém otrokově majetku. V tom připomínají tyto texty prodeje otroků v klasickém otrokářském právu římském. Dojem zesilují i recipované floskule, jimiž se zabezpečuje ručení prodatelů za vlastnosti prodáváných otroků.

Stejné postavení má nesvobodný i v některých formulářových textech, které se týkají darování a zřizování věna.

Tak daruje otec synovi „svého vlastního otroka toho a toho“ („servo iuris meo nomen illo“: *Cartae Senonicae*, 23), ženich dává nevěstě věnem otroky — domácí služebníky („ministeriales de intus casa“, *Formulae Pithoei*, 55) anebo otroky bez bližší specifikace (*Formulae Pithoei*, 42), otroci bývají i předmětem donací církevním institucím (*Formulae Pithoei*, *Additamenta* 3;⁹⁹ *Formulae Augienses*, *Coll. B.*, 36; *Formulae Sangallenses miscellaneae*, 23; *Collectio Emmerami II.*, 17).¹⁰⁰ Také z textů těchto formulí nevyplývá, zda je otrok darován sám anebo s celou svou rodinou. Jen jedna formule ze sbírky svato-havelské (*Formulae Sangalenses misc.*, 23) uvádí výslovně, že s otrokem bylo postoupeno i jeho potomstvo.

Ale prodeje a donace otroků samotných, otroků jako takových, nebyly pro francké poměry patrně již typické. Nemluvě o tom, že kromě těchto dvou typů smluv nenajdeme ve formulích skoro žádné doklady o půjčování, najímání anebo zastavování otroků,¹⁰¹ zdá se obsah většiny formulářových textů nasvědčovat tomu, že nesvobodný býval předmětem právního jednání jenom prostředně, jenom jako příslušenství věcí jiných. Tím samozřejmě nemá být řečeno, že otrok předmětem nejrůznějších transakcí být nemohl. *Leges*, kapituláře a i samotné formule obsahují celou řadu dispozic, které jasně nasvědčují tomu, že za určitých podmínek mohl vlastník nakládati se svým nesvobodným docela volně.¹⁰² Běžně však již otrok sám předmětem právního jednání nebýval a ve formulích figuruje především jako pertinence věcí jiných, hlavně nemovi-

⁹⁸ Verlinden, *o. c.*, str. 707—717.

⁹⁹ Poupardin, *o. c.*, str. 662.

¹⁰⁰ Cf. *Formulae Andecavenses*, 40; *Cartae Senonicae*, 25; *Formulae Augienses*, *Coll. B.*, 46; *Formulae Sangallenses miscellaneae*, 18; *Collectio Sangallensis*, 12. Z těchto textů není jasné, je-li objektem jednání otrok jako takový anebo jako pertinence darované nemovitosti.

¹⁰¹ *Formulae Salicae Merkelianae*, 53 je jediným dokladem o jakési dohodě (*convenientia* — půjčka?, nájem?) o otrocích.

¹⁰² *Cartae Senonicae*, 51: žena platí *wergeld* tím způsobem, že vydá svého otroka a další movité věci; cf. Zeumer, *Formulae*, str. 207, pozn. 2; 4. Zvláštní dispozici otroky obsahuje text *Formulae Sangallenses miscellaneae*, 22 (23): jakási žena darovala otroky

tých. Ve starší době asi jen nemovitých, později i jako pertinence movitostí, zejména stád.

S otrokem jako pertinencí stáda se ve formulích prvně setkáváme ve fragmentech Pitheových (17: vlastník daruje „gregis cum pastoribus“), v textech 9. století jsou potom zmínky častější (Formulae Sangalenses misc. 12; součástí věna je stádo kobyly s pastýřem /cum ... armentario/, stádo ovcí s ovčákem /opilio/, stádo koz „cum caprario et cane“ a stádo 90 vepřů „cum subulco“; Collectio Sangallensis, 12).

Od textů nejstarších až po texty nejnovější je ovšem typické spojování otroka s půdou. Již Formulae Andecavenses obsahují několik textů, kde se objevuje tzv. pertinenciální formule, tj. výčet movitých i nemovitých věcí, jež přináležejí k věci hlavní, k nemovitosti (statku, nějakému pozemkovému komplexu) a sdílejí s ní její osud.¹⁰³ Hned první taková pertinenciální formule, kterou ve sbírce z Angers nacházíme (Formulae Andecavenses, 7), má typickou stylizaci, stylizaci, jež se potom s většími nebo menšími obměnami objevuje ve stovkách listin a formulářů raného středověku: „tam casis, campis, terris, mancipiis, acolabus, pratis, pascuis, aquis aquarumque decursibus“ je ve formuli postupováno za stanovený roční poplatek „locello cognomento illo in pago illo“. Formulae Andecavenses mají textů s pertinenciální formuli ještě poměrně málo, chronologicky následující sbírka Markulfova je však jimi již doslova nabita¹⁰⁴ a také ve formulářích mladšího data bývají pertinenciální formule tradiční součástí textů, týkajících se majetkoprávních jednání.

Při výpočtu jednotlivých kusů majetku uvádějí pertinenciální formule zpravidla i otroky. K jejich označení se užívá termínu mancipium, jen zcela výjimečně nacházíme v těchto souvislostech výrazy jiné.

Je-li otrok považován za příslušenství nemovitosti, jaksi za její součást, znamená to ovšem nezbytně, že mezi otrokem a pozemkem musí existovati nějaký těsnější vztah. Ve většině formulářových textů nelze zjistiti, jakého charakteru tento vztah byl. Pokud vůbec pertinenciální formule postavení nesvobodných nějak blíže specifikují (a většinou tomu tak není, texty se zpravidla spokojují prostou enumerací, juxtapozicí majetkových objektů), děje se to frázemi tak povšechnými a obecnými, že detailnější charakteristika vztahu otroka k půdě není na jejich podkladě možná. Obyčejně se totiž jen říká, že otroci na půdě trvale žijí a (proto?) k ní patří. V jedné formuli ze Sens (Cartae Senonicae, app. /a/) postupuje například otec synům pozemkový majetek (cum) „mancipiis ibidem commanentis, tam ibidem (oriundis) quam et aliunde translatus ...¹⁰⁵“,

klášteru a přijala je nazpět do doživotního užívání za sjednaný roční poplatek. Vedle užívání bylo jí vyhrazeno i právo otroky z klášterního nexu vykoupiti.

¹⁰³ J. Kudrna, o. c., str. 87—89.

¹⁰⁴ *Formulae Marculfi*, I, 13; 14; 20; 30; 31; 33; 35; 36; II, 1; 3; 4; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 14; 15; 16; 19; 23.

¹⁰⁵ Zeumer, *Formulae*, str. 208, 1, m.

jinde daruje kdosi církvi „mansos tantos cum hominibus ibidem commanentibus vel aspicientibus...“ (Formulae Salicae Lindenbrogianae, 1; cf. 2; 6; 7; 13; 14; 16; 18), císař Ludvík předává synu Chlotharovi „... mansos ... 60 ... cum mancipiis desuper commanentibus et ad eosdem 60 mansos aspicientibus.“ (Formulae imperiales 10), podle textu ze sbírky z Passova (Collectio Patavien-sis, 6) daruje král klášteru „Has itaque res cum omnibus ad se pertinentibus, mancipiis, aedificiis, terris ...“^{105a} atd.

Vztah otroka k půdě charakterizují tedy slovesa „pertinere“, „aspicere“ a „commanere“¹⁰⁶. Prvá dvě jsou významově indiferentní, jen „commanere“ je určitější. Znamená prodlévati, zdržovati se, bydliti, býti usazen.¹⁰⁷ Jeho právní obsah je však také nejistý. Mohl vlastník převáděti otroka na pozemky jiné? Jakou formou byl otrok na pozemku usazen? Jak vykořisťoval pán jeho pracovní sílu? To všechno jsou otázky, na které nedostaneme z většiny formulářových textů uspokojivou odpověď.

Jenom na několika málo místech se o poměru otroků k půdě dovíme něco více. Tam, kde formule užívají termínu „mansuarii“¹⁰⁸ anebo „servi casati“¹⁰⁹ jde nepochybně o otroky usazené, tj. o otroky, kterým byl pánem přidělen kus půdy a jejichž povinnosti byly pevně stanoveny.¹¹⁰ Stejně platí o textech, kde spolu s otrokem je uváděna jeho „hoba“¹¹¹ anebo „mansus“¹¹², jakož i o těch případech, kde sice vztah otroka k půdě specifikován není, kde však otroci jsou ve prospěch pána zavázáni konati jen určité služby, resp. odváděti mu předem určené dávky.¹¹³ Převážná většina těchto textů pochází však až z 9. století, a to z alamanské a bavorské části francké říše. Obecně platné závěry z nich proto dělati nelze a nezbyvá než se spokojiti s povšechným konstatováním, že podle franckých formulářových textů býval otrok zpravidla považován za příslušenství pozemků a že nejrůznější majetkoprávní jednání se typicky netýkala otroka přímo, ale jen jako pertinence.

Ale již sám prostý fakt, že otrok se stal pertinencí půdy, že mezi otrokem a pozemkem se vytvořil jistý, byť i zatím těžko definovatelný pevnější vztah, zdá se být historicky nesmírně důležitý. Nebyl-li ještě tento stav definitivním připoutáním nesvobodného k půdě (a to z formulí nelze s jistotou ani popřítí ani podepřítí), předznamenával nesporně vývoj nejbližší budoucí.¹¹⁴

^{105a} *Formulae Sangallenses miscellaneae* 11; *Collectio Sangallensis*, 8; *Formulae extravagantes* I, 12.

¹⁰⁶ Dahn, *Könige der Germanen*, VII, 1, str. 285—286.

¹⁰⁷ Du Cange, *commanere* = *una manere, habitare*.

¹⁰⁸ *Formulae Marculfi* I, 22; *Cartae Senonicae*, 12; *Formulae Salicae Bignonianae*, 1; druhá a třetí formule je závislá na Markulfovi.

¹⁰⁹ *Formulae Augienses*, *Collectio B*, 6; 7.

¹¹⁰ Brunner, *DRG I*, str. 370 a násl.

¹¹¹ *Collectio Sangallensis*, 21.

¹¹² *Formulae imperiales*, 40; 43.

¹¹³ *Collectio Sangallensis*, 35; *Indicularius Thiathildis* (819—840), 5 a jiné.

¹¹⁴ Dahn, *Könige der Germanen*, VII, 1, str. 283 a násl.; Brunner, *DRG I*, str. 370 a

Jako pertinence pozemků stával se otrok objektem nejrůznějších právních jednání. Francké formulářové texty nám podávají celé stovky dokladů o tom, jak spolu s půdou býval nesvobodný prodáván, odkazován, směňován, dáván jako věno atd. Dispozice, která se týkala hlavní věci, se zpravidla týkala i otroka.¹¹⁵ Jen při usufruktu bývalo někdy dáváno usufruktuáři právo propouštět na svobodu otroky, kteří patřili k podstatě užívané věci (*Formulae Marculfi*, II, 3; *Formulae Augienses Coll. B*, 13),^{115a} také v některých formulích donačních listin z 9. století nacházíme klauzuli, která z darovaných objektů otroky vyjímá. Jsou to asi obvykle otroci - osobní služebníci („*mancipia, quae iugiter in domo mea consistunt et mihi specialiter serviunt*“ *Collectio Sangallensis, Additamenta* 3 (5); *Formulae Augienses, Coll. B.*, 14 /15, 16/).

Vzhledem k tomu, že v převážné většině formulářových textů bývá otrok uváděn ve spojitosti s půdou, je třeba mít za to, že otroci - zemědělci tvořili nejpočetnější vrstvu nesvobodného obyvatelstva francké říše. O otrocích — osobních služebnících se formule zmiňují jen zřídka,¹¹⁶ skoro nic neslyšíme o otrocích řemeslnících či vůbec otrocích nějak specializovaných. Ještě tak najdeme několik údajů o pasácích stád,¹¹⁷ *Formulae Imperiales* (43) obsahují potom jeden zajímavý text o lesních hlídačích ve Vogesách. Říkalo se jim *forestarii* a byli to lidé svobodní i nesvobodní.¹¹⁸ *Servi forestarii* měli své pozemkové údíly, ze kterých plnili různé dávky a povinnosti. Byli to tedy otroci již usazení.

Také o národnosti otroků sotva padne zmínka (*Formulae Andecavenses*, 51). Původ nesvobodného neměl zřejmě žádný společenský ani právní význam.¹¹⁹

Na základě posavadní analýzy formulářových textů jsme vymezili zatím jeden charakteristický rys postavení otroků: jejich zvláštní vztah k půdě. Je to faktor základního významu: pevnější spojení nesvobodného s pozemkem oslabuje nezbytně osobní závislost otroka na pánovi, osamostatňuje nesvobodného a vytváří předpoklady pro postupný rozvoj jeho právní subjektivity. Lze položit otázku, probíhal-li takový proces i ve franckém státě a je-li možné nalézt ve formulářových sbírkách texty, jež by jej dokumentovaly.

Textů možno nalézt celou řadu. Připomeneme-li si *epistolae conculcatoriae*,

násl.; Dopsch (*Die Grundlagen II*, str. 180—181) se snaží dokázat, že připoutání otroků k půdě bylo již v 7. století zjevem zcela běžným. *Formulae Andecavenses*, 3 však jako důkaz sotva postačí, obsah formule je v podstatě indiferentní.

¹¹⁵ Nesvobodným prospívala speciální ochrana, pánovi císařem poskytovaná, tzv. *tuitio* (*Formulae Imperiales*, 30; 31; 32; 52; 55; *Formulae Marculfi I*, 2; I, 24; *Collectio Flaviniacensis*, 69), jakož i imunity (*Formulae Imperiales*, 4; 13; 15; 28; 29; *Collectio Sangallensis*, 3).

^{115a} *Formulae Turonenses, Additamenta* 3; *Formulae Augienses, Coll. B*, 2; 3 a 5 to nedovolují.

¹¹⁶ *Formulae Pithoei*, 55; *Collectio Sangallensis, Additamenta* 4 (5).

¹¹⁷ *Formulae Pithoei*, 17; *Formulae Augienses, Coll. B*, 1; *Formulae Sangallenses miscellaneae*, 12; *Collectio Sangallensis*, 12.

¹¹⁸ Cf. *Capitulare de villis*, c. 10 (*MGH, Capitularia I*, str. 84).

¹¹⁹ Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 274 a násl.

listy, jež utvrzovaly svazek mezi otroky a svobodnými jako řádné manželství, máme před sebou hned jeden z dokladů. Z dřívějšího výkladu si můžeme vzpomenouti i na formulí, jež jako řádné manželství posuzovala i trvalé soužití otroka s otrokyní a spojovala s tímto svazkem právní důsledky.

Není sporu o tom, že o uznání otrockých manželství se nemálo zasloužila církev;¹²⁰ z druhé strany je ovšem zjevné, že k tomu, aby propaganda zapůsobila, potřebovala církev jistou společenskou atmosféru, kterou i v tomto případě podmiňovalo společenské postavení otroka v nejširším smyslu slova chápané. Z pramenů víme, že otroci ve franckém státě stáli na nejnižším stupni společenského žebříčku a že otrocký stav byl stavem opovrhovaným. I církev, která ve své doktríně nejednou prohlašovala rovnost všech lidí před tváří boží, se např. urputně bránila tomu, aby se otrok mohl státi osobou duchovní.¹²¹ Tím spíše ponižovalo potom otroky právo světské, psané i obyčejové. Vylučovalo je vůbec z veřejného života, podřizovalo je bezpodmínečně pravomoci pánů a nakládalo s nimi jako s každou jinou živou věcí.

Lze však míti za to, že při formulaci jednotlivých konkrétních ustanovení vycházelo francké právo vždycky z předem daných abstraktních principů, např. z principu, že otrok může být jen objektem, nikdy však subjektem práv anebo z principu, že otrok je absolutně nezpůsobilý k jakémukoliv právnímu jednání? Takové principy vypreparovala kdysi římská jurisprudenc z praxe denního právního života otrokářské společnosti, je však velmi sporné, můžeme-li bez dalšího imputovati tato axiomata i právnímu vědomí vládnoucí třídy společnosti francké.

Jistě i francké právo mělo své principy, své zásady, jež byly determinovány společensko-ekonomickou realitou doby. Ale jako tato realita, musely i tyto zásady býti zásadami sui generis. V mnohém sice připomínaly staré principy římské (zvláště pokud šlo o otroky: vždyť v obou společnostech šlo o osoby zbavené osobní svobody mimoekonomickým donucením), v mnohém však byly odlišné a svébytné.

Je možné vysvětlovati spojování otroka s půdou, pro francké poměry tak typické, jenom jako výjimku pravidla, že pán může svým otrokem zcela svobodně disponovati? Anebo uznání otrockých manželství jen jako výjimku ze zásady, že otrok nemůže býti subjektem žádných práv? Jak potom posuzovati případy, kdy otrok zůstává otrokem a přesto jeho pán má právo požadovati na něm jen určité dávky anebo práci jen v určité dny v týdnu? Již v Markulfově sbírce formulí (II, 36) máme dochován text, svým obsahem sice trochu zvláštní, pro poměry 7. a 8. století však asi sotva atypický (text doslovně přejímá Col-

¹²⁰ Koehne, o. c., str. 8 a násl.; str. 26 a násl.

¹²¹ Doklady z formulářových sbírek: *Formulae Marculfi*, I, 19; *Formulae Salicae Merkelianae*, 44; *Formulae Imperiales*, 33; *Formulae Imperiales, Additamenta* 2; *Collectio Sangallensis*, 1; 17; *Formulae codicis Laudunensis*, 14; *Formulae extravagantes*, I, 2; I, 16; II, 22.

lectio Flaviniacensis (104), s malými změnami Formulae Pithoei (102—103—104)): pán odevzdává otrokovi pozemek se všem příslušenstvím, mimo jiné i s otroky, a zajišťuje mu k němu alternativně buď úplné právo vlastnické anebo pouze právo užívací s povinností plniti dávky. Podle závěrečné věty formule je postoupení nenapadatelné. Kdo by chtěl rušiti otrokova práva, propadne pokutě ve prospěch otroka samého.¹²²

Pevné stanovení povinností nesvobodného člověka předpokládá i noticie, uvedená ve sbírce Bignonově (Formulae Salicae Bignonianae, 7), opsaná potom u Merkela (Formulae Salicae Merkelianae, 32).¹²³ Klášterní fojt žaluje otrokyni (mancipia), která se vydává za svobodnou a neplní své povinnosti. Podle tvrzení žalobce je žena „cavalis“ (u Merkela „capalis“) kláštera, je tedy zavázána k dani (censu) z hlavy. Z textu bohužel nevyplývá, jakou formu tento census měl.

Ve formulích z doby merovejské a rané doby karlovské se s otroky, kteří plní pevně stanovené povinnosti, nesetkáváme ještě často. Doklady se množí až v textech z 9. století. Souvisí to nesporně s procesem rozvoje feudálních výrobních vztahů ve francké říši; v 6. a 7. století se ještě nové formy výroby neprojevovaly výrazněji,¹²⁴ nepochybně však již známy byly. Vedle citovaných textů by tomu mohla nasvědčovati i úprava dočasného dlužního otroctví, jak jsme o ní výše hovořili.

Je jasné, že ve všech těch případech, kdy otrok je povinen plniti pánovi jen určité služby anebo určité dávky, nemůžeme vystačiti s římskoprávním popíráním právní subjektivity nesvobodného. Měl-li otrok jen omezené povinnosti, musil míti i nějaká, byť i jakkoli omezená práva. O tom, jaké povahy tato práva byla a jak mohla eventuálně býti realizována, nás prameny nechávají většinou v nejistotě. Nelze například odpověděti na otázku, co se stalo v případě, když pán požadoval na svém otrokovi více povinností, než kolik měl.

Z faktu, že otrocká soužití byla považována za manželství, lze usuzovati na to, že otrok měl jistá práva rodinná. Leccos se z formulářových textů můžeme dověděti i o majetkových právech nesvobodného. Údajů není mnoho, postačí však k tomu, abychom si ukázali, že římskoprávní zásada „cokoli otrok nabývá, nabývá pro svého pána“, ve franckém právu neplatila, resp. že neplatila bezpodmínečně.

Francký otrok míval obyčejně pekulium, jakýsi „vlastní“ majetek.¹²⁵ Co bylo jeho podstatou, zda jen movitosti či i věci nemovité, z pramenů jasné není. Není také jasné, jaký byl původ tohoto majetku, zda to byly jen věci, které otrok sám nabyl a jejichž užívání mu pán ponechal, anebo i věci, které pán pro otroka ze svého majetku vydělil a otrokovi do volné správy odevzdal.

¹²² Zeumer, *Formulae*, str. 96—97.

¹²³ Verlinden, *o. c.*, str. 723—724.

¹²⁴ Srovnej poznámku 114.

¹²⁵ Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 292. Ve formulích se pro označení pekulia užívá důsledně termínu „peculiare“. Peculium = dobytek.

Otrocká pekulia dokládají formulářové texty velmi bohatě, zejména v propouštěcích listech. Při manumissích bývalo totiž pravidlem, že pán ponechával propouštěnému otrokovi jeho posavadní pekulium, zřejmě proto, že to byl majetek, který otrokovi jaksi patřil, majetek, ke kterému již před manumissí míval otrok jakási práva.¹²⁶ De iure patřilo sice pekulium pánovi, majiteli moci, otrok však volně majetek spravoval, podle vlastního uvážení jej zmenšoval anebo rozmnožoval a patrně jenom tam, kde šlo o nějakou závažnou dispozici, si vyžadoval souhlas a schválení od svého pána.¹²⁷ Ten potom mnohdy ani nevěděl, jak velké pekulium otrok vlastně má, resp. má-li vůbec nějaké (*Formulae Salicae Bignonianae*, 2; *Cartae Senonicae*, 1).¹²⁸

Vztah otroka k pekuliárnímu majetku je těžko definovatelný. Převládaly v něm momenty faktické, neprávní povahy. Závazky a oprávnění, jež otrokovi ze správy pekulia vznikaly,¹²⁹ měly patrně i u Franků povahu obligací naturálních; neslyšíme alespoň nikdy, že by nesvobodný mohl žalovati na soudě anebo že by sám byl někdy žalován.¹³⁰ Za jednání člověka nesvobodného odpovídal vždycky jeho pán, jemu také prospívala i otrokova eventuální oprávnění.¹³¹

Termínu „peculiare“ užívají formulářové texty v různém významu. Obecně lze říci, že jím označují každý majetek, který má nějaký vztah k otrokovi. Typicky znamená peculiare totéž, co pekulium v právu římském, termínem peculiare se však označuje i majetek svobodného člověka, který se zotročuje věřiteli (*Formulae Andecavenses* 3; 25), dále majetek, který svobodná žena přináší do manželství s otrokem¹³² (*epistulae conculcatoriae* prohlašují s výjimkou jediného případu /*Formulae Andecavenses*, 59/ tento majetek za svobodný) a patrně i majetek, který pán postoupil svému otrokovi zvláštní darovací smlouvou. Termín „peculiare“ sice v tomto případě doložen není, ostatně málo na tom záleží: Markulfův text, který darování otrokovi uvádí (II, 36), je samotným

¹²⁶ Dahn, *Könige der Germanen*, VII, 1, str. 269—270; S. Epperlein, *Die sogenannte Freilassung in merowingischer und karolingischer Zeit*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1963, IV, str. 108 a násl.

¹²⁷ *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 9 („Ingenuitas, quam potest servus ad alium servum facere“). V té podobě, ve které je formule zapsána v rukopise kodaňském, není její obsah zvláště zajímavý. Otroka propouští duchovní, který užívá titulum humilitatis. *Codex Monacensis* dává formulí nový smysl: otroka propouští otrok, „omnium servorum ... infimus“ není jen prázdná fráze, termín „servus“ v rubrice formule musí být chápán doslova, ne v přeneseném slova smyslu. Zeumer, *Formulae*, str. 273; Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 292, pozn. 3.

¹²⁸ *Cartae Senonicae*, 6, obsahují text propouštěcího listu, který pán vystavil otrokovi, jemuž bylo povoleno, aby se z otroctví vykoupil. Výkupné pochází patrně z pekuliárního majetku.

¹²⁹ Cf. *Synodus Franconofurtensis* (794), c. 5 (*MGH*, *Capitularia* I, str. 74).

¹³⁰ Fustel de Coulanges, *o. c.*, str. 295—298.

¹³¹ *Formulae Marculfi*, I, 23; *Cartae Senonicae*, 27; 30. G. Meyer, *Die Gerichtsbarkeit über Unfreie und Hintersassen nach ältestem Recht*, *ZRG*, GA, 2 (1881), str. 89 a násl.; str. 114.

¹³² *Formulae Andecavenses*, 59; *Formulae Marculfi*, II, 29; *Cartae Senonicae*, 6; *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 20.

svým obsahem nesmírně důležitý pro pochopení skutečnosti, jak zvláštní právní poměry mohly mezi otrokem a pánem někdy existovati.

Je to onen formulář, o kterém jsme výše prohlásili, že jeho obsah je poněkud zvláštní. V Markulfově sbírce stojí pod rubrikou „Si aliquis servo aut gasindo suo aliquid concedere voluerit.“

Význam obou alternativně uvedených termínů je nesporný: servus i gasindus jsou nesvobodní;¹³³ podle textu formule jsou to lidé „qui nobis (tj. majiteli moci) fideliter et instanti famulantur officio.“ Za jejich věrné služby (servicium — podle všeho osobní) jim pán postupuje dar, část svého nemovitého majetku se vším příslušenstvím: a to buď do užívání, s povinností odváděti dávky anebo do vlastnictví. V tomto případě patří otrokovi věc „iure proprietario“¹³⁴ může s ní nakládati jakkoliv („quicquid exinde facire decreveris liberam habeas potestatem“), jednou přejde na otrokovy dědice („ipsum omnibus diebus vitae tuae aut heredis tui emuniter debeatis possedere“). Otrokovu vlastnictví je podle vůle pána buď úplně svobodné, anebo spojené s určitými povinnostmi. Podle textu formule tyto povinnosti nic na podstatě vlastnického práva nemění. Jak jsme již výše uvedli, je donace nenapadatelná pod sankcí pokuty ve prospěch otroka.

Markulfova formule se slovem nezmiňuje o manumissi a je tedy proponována pro případ, kdy otrok má být obdarován za trvání otrockého poměru. Nastane tak situace, kterou je sice snadné si představit v realitě denního života, juristicky však donací vzniknou neřešitelné problémy. Alespoň tenkrát, budeme-li trvati na naprostém popírání právní subjektivity nesvobodného. Francké právní systémy na ni zřejmě netrvaly. Vyrůstaly z patriarchálního otroctví germánského a poklasického otroctví římského a byla jim proto cizí juristická abstrakce, že nesvobodný člověk je jen mluvící věcí.

K textu Markulfovy formule II, 36 bylo by snad možné namítnouti, že šlo o atypický případ. Považujeme však za významné již to, že ius proprietarium přichází v úvahu u otroka vůbec. Druhá alternativa, postupování pozemku „sub reditus terre“, byla běžnou formou vykořisťování otrocké práce u Germánů již podle Tacita.¹³⁵ Jak často se praktikovala za Merovejců, není z formulí jasné, nelze ovšem zapomínati na to, že formuláře jsou dokumenty speciálního charakteru: mezi pánem a otrokem nebylo zřejmě uzavírání písemných dohod běžné. Tomu nasvědčují i formuláře karlovské. Z bohatých právních pramenů víme, že usazování otroků na půdě se praktikovalo v rozsáhlém měřítku,¹³⁶ ve formulích však pro tuto praxi máme doklady většinou jenom nepřímé. Text vlastních

¹³³ P. Roth, *Geschichte des Beneficialwessens*, str. 162; str. 368 a násl.

¹³⁴ *Formulae Pithoei*, 102—103—104: „iure proprio“.

¹³⁵ *Germania*, 25.

¹³⁶ Brunner, *DRG I*, str. 369 a násl.; Dahn, *Könige der Germanen*, VII, 1, str. 283 a násl.

dohod uvádějí jenom dva dodatky ke sbírkám formulí ze Sens (*Formulae Senonenses recentiores*, 19; 20).¹³⁷

Ve všech případech, kdy pán svěřil anebo postoupil svému otrokovi nějaký majetek, ať již formou *pekulia* anebo propůjčením pozemku s povinností služeb a dávek anebo přímo darováním do otrokova vlastnictví, se uvolňovala bezprostřední závislost nesvobodného na majiteli moci. Ruku v ruce s ní šla i společenská (právní) emancipace otroka.

Ta ovšem byla v době merovejské i karlovské ještě v samých začátcích. I když se otrokovi přiznávala některá práva, trvalo se principiálně na tom, že je to člověk nesamostatný a závislý. Uvedli jsme již výše, že za jednání otroka odpovídal vždycky jeho pán a že otrok byl vyloučen z účasti na soudním řízení. Nikdy nemohl vystupovati jako žalobce, jen zcela výjimečně stál před soudem jako žalovaný. To tenkrát, odpíral-li pánovi své otrocké povinnosti a prohlašoval, že je svobodný, *ingenuus*.

Spory o *ingenuitu* dokládají formulářové texty celou řadou noticií, jakýchsi protokolů o soudním jednání.¹³⁸ Ch. Verlinden vidí v těchto dokumentech významná svědectví o narůstání právní subjektivity otroka (o přeměně otroka v nevolníka),¹³⁹ sotva však právem. Pozoruhodné je pouze to, že žalovaný vystupuje na soudě sám, že tedy nepotřebuje žádného *assertora libertatis* jako v právu římském¹⁴⁰ a potom skutečnost, že spor o otroka probíhá na franckém soudě v úplně stejných formách jako spor o *kolona*.¹⁴¹ Obojí může být sice pro právní postavení otroka příznačné, základní význam však těmito údaji přisuzovati nelze. Anebo snad jenom v tom, že zprávy o procesech o *ingenuitu* a několik málo speciálních údajů o útěku nesvobodných¹⁴² jsou jedinými doklady, které formulářové sbírky podávají o třídním boji mezi otroky a jejich pány.

III.

V prvních dvou částech našeho pojednání jsme vyčerpali všechna významnější data, která přinášejí francké formulářové sbírky o otrocích. Nepovšimnuty zůstaly prakticky jen přečetné texty propouštěcích listů, tj. listů, jež osvědčovaly provedení *manumisse*, propuštění otroka na svobodu.

¹³⁷ Zeumer, *Formulae*, str. 723—724.

¹³⁸ *Formulae Andecavenses*, 10, a, b; *Formulae Salicae Merkelianae*, 28; *Formulae Salicae Bignonianae*, 7; *Formulae Salicae Lindenbrogianae*, 21; *Formulae Senonenses recentiores*, 6; *Collectio Emmerami* I, 2; I, 3; I, 9.

¹³⁹ *O. c.*, str. 721 a násl.

¹⁴⁰ M. Conrat, *Breviarium Alaricianum*, str. 72 a násl.

¹⁴¹ Cf. *Cartae Senonicae*, 20; *Formulae Senonenses recentiores*, 1; 2; 3; 4; 5; *Collectio Emmerami*, I, 1.

¹⁴² *Formulae Andecavenses*, 51; *Formulae Marculfi*, I, 38; *Cartae Senonicae*, 37; 49; *Formulae Salicae Merkelianae*, 49; *Collectio Flaviniacensis*, 83; 117 c; *Formulae Salicae Bignonianae*, 23; *Formulae Morbacenses*, 1; 5 (1).

Sbírky jsou jich plny, od nejstarších až po nejnovější. Ale s předmětem našeho výkladu již tyto „libertates“ či „ingenuitates“, jak se propouštěcím listům obvykle říká, přímo nesouvisejí.

Provedením manumisse se otrocký poměr končil. Právní postavení propouštěnců je již problémem pro sebe, problémem, o kterém je nutno pojednávat v těsné spojitosti s otázkou právního postavení kolonů, litů, lidí komendovaných či jak se všechny ony kategorie polozávislých a polosvobodných lidí nazývaly.

Náš výklad měl být omezen pouze na nesvobodné, otroky. Na jeho začátku jsme si položili otázku, zda římská terminologie, které formuláře pro označení nesvobodných lidí užívají, nenasvědčuje tomu, že otroctví ve francké říši nebylo než prostým pokračováním otroctví římského, že mezi antickým otrokem římským a franckým otrokem nebylo rozdílu.

Můžeme nyní odpovědět stručným shrnutím našeho výkladu.

Najdeme nesporně mnoho společných rysů, najdeme i nemalé rozdíly. Společné rysy jsou podmíněny tím, že v obou případech jde o otroky, osoby zbavené svobody fyzickým anebo politickým (právním) násilím. Rozdíly vyplývají z rozdílnosti společenských podmínek: římský otrok je produktem otrokářského výrobního způsobu, francké otroctví vzniká z patriarchálního otroctví germánského a úpadkového otroctví západořímského. Je to otroctví sui generis: otrok není úplně zbaven právní subjektivity, formulářové texty dokládají, že nesvobodný může mít i některá omezená práva.

Jejich postupným rozšiřováním se otrok promění v nevolníka. Ale to je ještě otázka dlouhodobého vývoje. Jeho počátky nám vedle jiných právních pramenů dokládají i texty franckých formulářových sbírek.

Die Unfreien in den Texten der fränkischen Formelsammlungen

Jaromír Kincl

In der Einleitung zu seiner Arbeit führt der Autor eine kurze Übersicht der Problematik der Formelsammlungen an. Aus dem gesamten Fragenkomplex wählt er nur eine einzige Frage für detaillierte Bearbeitung, und zwar die Frage, was für einen Wert die konkreten, in den Formeln angeführten Angaben besitzen. Er zieht die Schlussfolgerung, dass die Formelsammlungen eine glaubwürdige und zuverlässige Quelle zur Erkenntnis des fränkischen Rechtes und seiner Entwicklung vom 6. bis zum 9. Jahrhundert darstellen.

Den Kern der eigentlichen Studie bildet eine Analyse der Angaben der Formelsammlungen über die Rechtsstellung der unfreien Menschen — der Knechte. Der Autor befasst sich zuerst eingehend mit terminologischen Problemen und geht dann zur Charakteristik der Gründe für die Entstehung der Knechtschaft über. Nacheinander werden Knechtschaft *ex captivitate*, Strafknechtschaft, Schuldknechtschaft und schliesslich die sog. *servitus natu* erklärt. In diesem Zusammenhang werden im Detail *epistulae conculeatoriae* analysiert, d.h. die Briefe des Herrn, die den Knecht berechtigen, mit einem freien Weib in ehelicher Gemeinschaft zu leben.

Im zweiten Teil seiner Arbeit analysiert der Autor die Rechtsstellung des Knechtes, besonders sein Verhältnis zum Boden, auf dem er ansässig ist, und sein Verhältnis zum Machthaber, zum Herrn. Er zieht die Schlussfolgerung, dass der fränkische Knecht kein blosses Rechtsobjekt war, sondern dass ihm eine gewisse minimale Rechtssubjektivität zuerkannt wurde, und zwar besonders auf dem Gebiete der Familienbeziehungen und in gewissem Mass auch auf dem Gebiete der Vermögensbeziehungen. Auf Grund der Angaben einiger Formelsammlungen beweist der Autor, dass der fränkische Knecht neben dem *Pekuliarrecht* auch das Eigentumsrecht zu bestimmten Sachen besitzen konnte. Als ein Moment von entscheidender Wichtigkeit wird die Tatsache betrachtet, dass das Verhältnis des Knechtes zum Herrn durch das fränkische *Gewohnheitsrecht* immer fester fixiert wurde (manchmal wurden den Knechten Arbeitspflichten gegenüber dem Herrn festgesetzt), sowie die Tatsache, dass der Knecht seit dem 6. Jahrhundert immobilisiert wurde, d.h. dass er an den Boden gefesselt war, auf dem er arbeitete.

Die Formelsammlungen des 6. bis 9. Jahrhunderts beweisen, dass der unfreie Mensch im fränkischen Reich in der Regel kein Objekt der Rechthandlung als solcher war, sondern nur als *Pertinenz* der Immobilien.

Die Formelsammlungen stellen ein bedeutendes Dokument des Prozesses der sukzessiven Umwandlung des Knechtes zum mittelalterlichen *Leibeigenen* dar.